

81.633.1
P25

549

Р.РАСУЛОВ, Б.СУЮНОВ,
Қ.МҰЙДИНОВ

**НУТҚ
МАДАНИЯТИ
ВА НОТИҚЛИК
САНЪАТИ**

ТОШКЕНТ

9011

81.633.1

P25

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

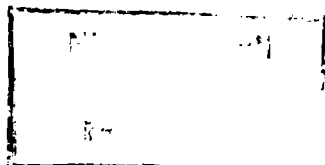
**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Р.РАСУЛОВ, Б.СУЮНОВ, Қ.МУЙДИНОВ

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САЊАТИ

(Ўқув қўлланма)

Ўзбек Республикаси
Кутубхоналари

У-7428

ТОШКЕНТ – 2010

Ўқув қўлланмада нутқ маданияти, нутқнинг коммуникатив сифатлари, тил ва нутқ, адабий тил каби масалалар ҳақида фикр юритилади. Нутқ маданиятига оид назарий маълумотлар амалий машғулотлар билан мустақамланади, халқ оғзаки ижодидан намуналар келтирилади.

Шунингдек, ишда нотиклик санъати тарихи ҳақида ҳам маълумот берилади. Буюк алломаларнинг нотиклик санъатига бўлган қарашлари ҳам асардан жой олган.

Қўлланма нутқ маданияти ва нотиклик санъати муаммолари билан бевосита шуғулланувчилар ва қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Тақризчи: филология фанлари доктори
И.Йўлдошев

Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий кенгашининг 2006 йил 27 мартдаги йиғилиши қарорига кўра ўқув қўлланма сифатида чоп этишга қарор қилинган.

**Шевашунос олим проф. А.Шерматов
хотирасига бағишлаймиз.**

КИРИШ

Ўзбек халқи таълим - тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, авлодларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳр-оқибат, биродарлик, одоблилик каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим - тарбияга оид асарлари ҳам ана шу мероснинг туб негизини ташкил этади.

Мустақиллик туфайли халқимиз дунёга юз тутди ва жаҳон бизни таниди. Биз тарихимизга, маданиятимизга янгича назар билан қарай бошладик ҳамда ўз ечимини кутаётган муаммоларни ижобий ҳал қилишга киришдик.

Барча соҳалар сингари она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир.

Нутқ маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Мамлакатимизда маънавий-маърифий ислоҳотлар давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этмоқда.

Республикаимизнинг «Давлат тили» ҳақидаги қонуни, «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар бир кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997 йил 29 августидаги IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини мутлақо мустақил, ўз она тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин» деб таъкидлайди.¹

¹ И.А.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: 1997, 9-бет.

Нутқ маданияти ҳозирда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз таракқиётида, шунингдек, олий мактабларда, ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактабларда дарс ўтиш жараёнини янада яхшилаш, такомиллаштириш билан ҳам боғлиқ. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда нутқ маданияти фанининг барча ўқув юртларида ўқитилиши қувонарлидир. Чунки нотиклик санъати сирларини билиш, ўрганиш барча соҳа вакиллари, мутахассислари учун, умуман, ҳар қандай маданиятли инсон учун ҳаётий зарурат деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг меъёрларини илмий жиҳатдан ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотурғун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тил (нутқ) маданияти ҳақида гапириш мумкин эмас.

«НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ» ФАНИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Миср, Ассирия, Вавилон ва Ҳиндистон каби мамлакатларда пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум. Ушбу даврларда жамиятнинг ривожланиши, савдо сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотикликни санъат даражасига кўтарди. Чунки у пайтларда давлат арбобларининг обрў эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиклик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиклик санъати саркардалиқ маҳорати билан баробар даражада улуғланган.¹ Машҳур нотик Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотик бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Ғарбий саркарданинг итоатида кўп сонли лашкар бўлишини тасаввур қилсақ, бу сўз тасодифий ўхшатиш эмаслигига амин бўламиз. Грек ва Рим нотиклари Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби назариётчиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиклик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиклик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотик билими ҳақида», Аристотелнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиклик назарияси анча ривожланганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ўзига хос мавқега эгадир. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиклик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан ўринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, «Нутқ одоби», «Муомала маданияти» номлари билан юритилиб келинган «нутқ маданияти» тушунчаси жуда қадимдан олимлар, зиёлиларнинг диққатини тортган: Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Сўфи Оллоёв, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман, нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга тилга, луғатга,

¹ Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бет.

грамматикага ва мантиқшуносликка оид асарлар ёзганлар. Буюк комусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарида ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Улуғ ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти катталиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман....».

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг 6-, 7-боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди: «Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандон бўлсанг, ўзингни билгондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсан. Кўб билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоқ киши бўладур у кўб сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўб сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар».¹

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

¹ Кайковус Қобуснома -Т.: 1986, 45-бет.

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунини бу бир сўзла ёз,

дейди. Мазмуни: сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан еч. Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантикийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон қилиб тузишга чақиради.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзунг кизла кедин, бошинг кизлама.

Мазмуни: (Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз ярамас сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма)¹.

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқа шу каби мавзуларда сўз боради.

Ўрта Осиё нотиклигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у, энг аввало, ўша давр тузумининг манфаатларига хизмат қилар эди. Бу даврда нотиклик саънати усталарини надимлар, қиссагўйлар, масалгўйлар, бадихагўйлар, кироатхонлар, муаммогўйлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидахонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг, энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри тушуниб келганлар. Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Алишер

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий, Ҳибатул – ҳақойиқ. -Т.:1971, 78–бет.

Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукамаллашишига ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»¹ яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Алишер Навоий майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида шундай ёзади: «Сўзни кўнглунгда пишқормагунча тилга келтирма, ҳарнаким кўнглунгда бўлса, тилга сурма». Мазмуни («Сўзни кўнглингда пишитиб олмагунча, сўзлама, кўнглингда бўлган ҳар қандай фикри ҳам айта берма»).

Ўзбек бадиий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутди. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»си ўзбек нутқининг гўзал намуналаридир. Бобур ўзи ҳаммабоп ёзиш билан бирга бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўғли Ҳумоюнга ёзган бир хатида бировга юборилган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб кўришига, унинг равонлигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри ақс эттирганлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг жўнатишга чақиради.

Кўринадики, Шарқ мутафаккирлари нотик олдига тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини қўядилар ва уларнинг ижросини кузатадилар, чуқур таҳлил этадилар.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ўзига хос амалий соҳа сифатида тилшуносликнинг назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри, таъсирли нутқ тузиш йўлларини ўргатади. У тил, тил меъёрлари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқ талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг лисоний қурилиши, адабий тил меъёрлари ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир. Нутқ

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. 14-том, -Т.. 1998, 94-бет.

маданияти назариясида тил меъёри марказий тушунча ҳисобланади. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб боришини ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги меъёрий бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бирок бу фан адабий меъёрларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни меъёр сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фани ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганар экан, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантик, рухшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий ашёларидандир. Нотиклик ва воизлик санътига оид асарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун - қоидалари мажмуаси нутқ маданияти фанининг асосий объектларидандир.

Кейинги йилларда олий ўқув юртларининг барча факультетларида «Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фанининг ўқитилаётганлиги қувонарли ҳолдир. Ёш авлодни тарбиялашдек ўта масъулиятли вазифани ўз зиммасига олаётган талабанинг ўз фанини чуқур ўрганишининг ўзи етарли эмас. Чунки «ўқитувчининг нутқи ўтмас, ночор бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи шўрликка ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза олиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи гўзал, ўзни ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган раван ва ифодаларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993, 15-16-бетлар.

миллий маънавиятимизнинг, дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги айна ҳақақатдир. Бу тил халқимиз учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга бўлган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Айна вақтда, шуни ҳам айтиш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимизга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикамизда истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга тўла мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳибби бўлишларини белгилайди. Бу масаланинг бир жиҳати бўлса, иккинчи жиҳати биз халқаро доирада икки қарама - қарши ижтимоий гуруҳ ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир даврда яшамокдамиз. Бу нарса ҳам мафкуравий курашнинг асосий қуроли бўлган тилнинг ҳар қачонгидан ҳам ўткир ва кескин бўлишини тақозо этади. Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида эътибор бериб шундай деган: «Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».²

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга рия қилмаймиз.

¹ Н.Махмудов. Маърифат манзиллари. -Т. 1999. 28- бет.

² И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. -Т.2000. 35-бет.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир».¹ Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охири машғулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита шуғулланиши керак. Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намойиш этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўрғазмалилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўрғазмали қуроллар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо, унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўрғазмали қурол ўқитувчининг ўзидир»,² унинг

- нутқидир, нутқ маънавиятидир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қаерда шаклланган?
2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
3. «Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фанининг мақсад ва вазифаси нималардан иборат?

Таянч тушунчалар

Нутқ - (арабча) фикрни сўз орқали ифодалаш.

Назм - (арабча) шеърый асар: шеърыйт жанри, шеър ўлчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

¹ И.А.Каримов. Ўша асар. 17-бет.

² Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. -Т.: 1999. 52 - бет.

Аруз-шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ ҳижо (бўгин)ларнинг маълум тартибда гуруҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн системаси. Аруз вазни.

Мантик - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан логика.

Маданият - (арабча) таълим - тарбиялилиқ ва зиёлилиқ.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА АДАБИЙ МЕЪЁР

Маданият тушунчаси ниҳоятда кенг бўлиб, у жамият ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган деярли барча жараёнларни, йўналишларни, ҳодисаларни қамраб олади.

Нутқ маданияти жамият ҳаётининг, жамият маданиятининг ўта муҳим ажралмас таркибий қисми, муайян воқелиги, кўриниши сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. У фикр алмашиш, муомала сўзлаш каби кундалик, доимий, зарурий жараёнларни ўз ичига олади, улар орқали воқеликка айланади, таъсир қилиш қувватига эга бўлади.

Демак, нутқ маданияти нутқ билан, нутқ фаолияти билан бевосита боғлиқ экан, тил нима, нутқ нима деган саволларнинг келиб чиқиши мутлақо табиий ва мантиқийдир.

Тил ва нутқ ўзаро диалектик боғлиқ ижтимоий-тарихий, ижтимоий-психик ҳодисалар бўлиб, тил алоқа қуроли сифатида, нутқ эса алоқа усули сифатида мавжуддир.

Нутқ бу тил деб аталувчи, ижтимоий-индивидуал ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг объектив борлиқ, тафаққур ҳамда вазият билан ўзаро зарурий, доимий муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ бу расмий тилдир. У кенг маънода сўзлардан, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуд. Бу тушунча муайян лисоний меъёрлар, этик ва эстетик талаблар билан алоқадор бўлган тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи (кўрсатувчи) этик ва эстетик ҳодисадир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятининг кўтариш, одамларда маълум «тил диди»ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини тилшуносликда уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;

3) нутқ маданияти муаммоларини ўрганиш билан шуғулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, кирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.¹

Шундай қилиб:

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).

2. Нутқ маданияти (тил маданияти) бу адабий тил меъёрларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).

3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).

4. Нутқ маданияти кишиларнинг ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).

5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки уқувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).

6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).

7. Нутқ маданияти бу, аввало, фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)

8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир. (М.Агафанова).²

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни алоқа – аралашув қуролини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлиқ, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Т.: 1998, 31 – бет.

² Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. 45-бет.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда сўзларнинг ўринли ва ўринсиз ишлатилиши тўғрисида ҳам баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланишимиз тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз меъёрлари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз меъёрига эга. Хусусий меъёрлар қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал меъёр. 2. Сўзлашув нутқи меъёри. 3. Арголар, жаргонлар меъёри. 4. Адабий тил меъёри (адабий меъёр).

Адабий меъёр. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга оширишга имкон беради. Бу- тилнинг ўзи меъёрдан иборатлигини кўрсатади. Меъёр - тилнинг яшаш шаклидир.¹

Адабий меъёр узусга асосланади, ундан олинади. Адабий меъёр адабий тил билан бирга туғилади, бадиий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун қоидаларини мустақамлаб боради.

Адабий меъёр узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг меъёрлари жамият учун ниҳоятда зарурдир.²

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик - семантик меъёр.
2. Талаффуз – (орфоэпик) меъёр.
3. Ёзув (графика) меъёри.
4. Фонетик меъёр.
5. Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) меъёр.
6. Грамматик (морфологик ва синтактик) меъёр.
7. Сўз ясалиш меъёрлари.
8. Имловий меъёр.
9. Услубий меъёр

¹ Т.Қудратов. Ўша асар 38-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар 1993, 40-бет.

10. Пунктуацион меъёр.¹

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ шоир бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил меъёрини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил меъёри ва адабий меъёр муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олингунга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил меъёри, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил меъёрига ёндашуви куйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил меъёридаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил меъёри системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истеъмолдан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил меъёри системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим².

Нутқ маданияти адабий меъёрни маълум мақсад билан, аниғи маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг меъёрий системасини баҳолайди ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига онгли аралашади.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда

¹ Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 38-бет

² Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Ўша асар. 39-бет.

сўзлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қондаларини мукамал билгани ҳолда, айниқса, бадий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевиденияни кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шуғулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва унинг меъёрларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шуғулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқатидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ҳодисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни, жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажagini ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нутқ маданияти нима?

У-7428

Nizomiy n...

ku...

2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
3. Адабий меъёр нима? У нимага асосланади?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

Таянч тушунчалар

1. Морфема - (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги) (ўзак морфема, аффиксал морфема).

2. Жаргон - (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

3. Узус-бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички меъёрларини ҳам ўз ичига олади.¹

¹ Т.Кудратов. Ўша асар. 1993, 36-бет.

АДАБИЙ ТИЛ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ҳозирги замон ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, орфоэпик ҳамда орфографик, имловий меъёрларининг нисбатан мукаммал шаклланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек тили энг бой, энг тараққий этган тиллардан бири бўлиб, ўз шаклланиш, ривожланиш тарихига эга.

Ўзбек адабий тили олимлар, зиёлилар, адибларнинг оғзаки ва ёзма адабиётнинг асосий ижодкорлари бўлган халқимизнинг асрлар оша машаққатли меҳнати, тилга сайқал бериши, уни чуқур ўрганиши борасидаги хизматлари эвазига туркий тиллар оиласида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу тилда жуда кўп ўлмас бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилди. Бу ҳам ўзбек тилининг маданий тиллар қаторидан ўрин олишини таъминлади.

Қадимдан маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув қуролидир. Бу қурол қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаради: у ёки бу халқ тарихи ёки умуман воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга етказиши, кишилар онгига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, у билим бериш ёки билим олиш қуроли ҳамдир.

Ана шундай қатор вазифаларни бажарувчи ҳамда функционал имконияти янада ортиб бораётган бу қуролнинг - ўзбек адабий тилининг ишлатилиши, унинг қай даражада сайқал топганлиги, ўткирлиги, муайян вазифани бажаришга хосланганлиги, тузилиши, моҳияти билан шаклининг мутаносиблиги, гўзал ва ихчамлиги кабилар унинг қудратли маданий қурол эканлигини кўрсатади. Қуролни яратиш ва унга сайқал бериш эса шу тилга мансуб бўлган халқ вакилларининг, зиёлилар, адиблар, шу қуролни ишлатишга эҳтиёжи бор бўлган барча кишилар ва ниҳоят, шу иш билан маҳсус шуғулланувчи мутахассисларнинг ишидир.

Дарҳақиқат, нутқ бу тил деб аталмиш ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни. Демак, нутқий жараён - тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараённи амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма хунарлар ичида сўз хунари – нотикликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма хунардан сўз хунари яхши»¹.

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гўзал ёки курук - кўпол бўлиши мумкин.

Ўткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлини чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги ғоянинг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки хунуклиги ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали етади. Шу сабабли тил соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», деганида, энг аввало, тил куролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун барабар хизмат қиладиган тил - алоқа - аралашув куроли воситасида гўзал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, кўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, курук нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти – бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилиятидир», - дейди.²

Бундай қобилиятга ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукаммал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотикдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади.

Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил бойлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу ўринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп

¹ Кайковус. Ўша асар. 32-бет.

² Р.Қунгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Ўша асар. -Т.: 1992. 8-бет.

маънолилиги ниҳоятда юкори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турли-туман ифода воситаларига эгаллигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш (геминация) ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машхур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Мазза қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг, кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида урғу билан айтилади, шунингдек, сўздаги о товуши баъзан эса, кейинги бўғиндаги а товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, айни сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланади. Кейинги гапдаги «мазза» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд:

- а) грамматик такрор;
- б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; қоп-қоп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, оппоқ тонг яқин (Ғ.Ғулом). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-кангул...; ошино-ошно, ошиён-ошён, сен билан – сен ила - сенла, устига - устина, боғин боғини, кўксин кўксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди - ёзиб ташлади; ташлаб кетди - ташлаб кетиб қолди;

қочди - қочиб қолди; урушди - уришиб берди; қўллади - қўллаб юборди; кулди - кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синекдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истехзо (сарказм), муболаға, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинапоялаш, кетма - кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий ўрин алмаштириш (инверсия) кабилар кирди.¹

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил деб нимага айтилади?
2. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
3. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
4. Тарихий сўзлар деб қандай сўзларга айтилади?

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – фразеологик бирлик, ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.

¹ Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тождатов, О.Йўлдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бет.

НУТҚНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг муайян кўриниши ифода бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтилмоқчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тўлиқ ва аниқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ олдида муайян талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, фикран аниқ, тузилишга кўра чиройли ва йўналишига кўра мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. Нутқнинг тўғрилиги. «Тўғрилик деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,-нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шarti сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган меъёрига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий ва грамматик меъёрларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантикийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етди.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга - урғу ва грамматик меъёрга қатъий амал қилиш талаб қилинади. Сўзлардаги урғунинг кўчиши билан маънонинг ҳам ўзгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сўзи. Бу сўзни алоҳида урғусиз олиб қараганда, унинг қандай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат урғу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида урғу биринчи бўғинга тушганда, ҳаракат, олма каби охириги бўғинга тушганда эса меванинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сўзлар анчагина. Масалан, ҳозир ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз – ўқувчимиз сўзларининг маъноси ҳам урғу ёрдамида ойдинлашади.

¹ В.Г.Костомаров. Культура речи и стиль. – М. 1960, 24-бет.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган урғу, яъни мантикий (логик) урғунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маънога алоҳида эътибор берилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз махсус урғу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзди, гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги айтилиб, мазкур гапдаги сўзларнинг учаласидан бирига урғу туша олади. Бундай ўринларда мантикий урғу маънони таъкидлаш учун хизмат қилади. Умуман нутқда, бўгин урғуси каби мантикий урғуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки айни жараёнда хатога йўл қўйилса, назарда тутилган маъно англашилмай қолиши мақсад амалга ошмаслиги мумкин. Демак, фикрни нутқ (гап) орқали тўғри ифодалашда сўз урғуси ҳамда мантикий урғунинг тўғри ишлатилишига жиддий амал қилишимиз шарт.

Грамматик меъёрга риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишиқ қўшимчаларини ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни ўз ўрнига қўйиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. Нутқнинг аниқлиги. Нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Ғарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,-- деган. Кайковус эса: «Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи бида дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас».¹ Яна давом эттиради: «Шундай кишини нотик (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предметининг маъноси билан,

¹ Кайковус. Ўша асар. 43-бет.

нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотик ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга мос сўзларни танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача, ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотик ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Кўпинча, бунга бир-бирига яқин нарсаларни англатувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Қўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади.¹ Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг нарса ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотик ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш натижасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан)².

Кўринадики, сўзловчи на юкламасининг нутқдаги маъноси - ма бўлишсизлик қўшимчаси англатган маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлишли шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий сифатларидан бири бўлиб, у объектив борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 55-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 56-57 – бет.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англатган маъноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб -хунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.¹

3. Нутқнинг тозалиги. Нутқнинг тозалиги деганда, энг аввало, унинг адабий тил меъёрига мувофиқ келиш - келмаслиги, тушунилади.

Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар таъсир қилади:

1. Маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси.

2. Ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

3. Жаргонлар.

4. Вульгаризмлар.

5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.

6. Канцеляризмлар.

Санаб ўтилганлардан ўринсиз фойдаланиш қундалик нутқни ҳам, бадий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий меъёрлар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.² Ўз шевасига хос бўлган тил воситаларини нутққа ўринсиз олиб кириш нутқни бузади. Аммо диалектизм ва варваризмлар бадий асар тилида маълум бадий эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 58-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 50-бет.

миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмлардан фойдаланиши мумкин. Масалан: «Ёшулли, сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манғлайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориал колоритни беришга хизмат қилаётган бўлса, куйидаги мисолда варваризмлар чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган. «Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин» (Т.Малик).

Лаҳжавий сўзларнинг бадиий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганида адабий тилда варианти йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва ўз ўрнида унга изоҳ берилса, ўринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун қавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз кидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, баъзи ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намойиш этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим, астановкада турдим каби. Нутқимизда мана шундай сўзларнинг учраб туриши жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, сўз қўллашга алоҳида эътибор бериш, бадиий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзлар маъносига диққат қилиш кабилар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ меъёрларига тўғри келмайдиган: кишини сўқишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, қўпол, жоҳил

киши эканлигини кўрсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марта чақиршим керакми?! (Т.Малик).

Паразит сўзлар деб аталувчи луғавий бирликлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотикнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни кўшиб гапирди:

«Шарифбой ёстикдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий бўлган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқида, бадий адабиётда, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қахҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» каби нутқ бирикларини қўллаш билан ёзувчи айрим «нотиклар» устидан кулади.

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари бўлган тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади. Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қуйидаги мисолга

этибор қилинг «Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажарадилар» (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантикқа путур етяпти, ҳатто хато фикр ифодаланапти.¹

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, ўзига хос маънонигина ифодалаши зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирликларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчиллик бўлишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма кўри-нишларига нисбатан қўллаб бўлмайди. Масалан: илмий ва бадий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилинишини кўриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кирил, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчилликда баён қилинади.

Бадий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданига узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади.. Бу нарса гўё мантиқий изчилликка путур етказгандай кўринса-да, аслида ундай эмас. Бадий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг қамровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантикқа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантиқийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривожини изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

¹ Т.Кудратов. Уша асар, 56-бет.

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,
Сўз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.
(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тutilади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинади. Яъни, бунда нотик тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, хатто ёшигача, нутқнинг қандай қабул қилинаётганигача назорат қилиши зарурдир. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга тўлиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгиланади. Хўш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушунмоқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиклар олдида қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзунини яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб, тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиклик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга рия қилинса, иложи бўлса, нутқ сал олдинроқ тугатилса, айни муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина куруқ расмиятчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа мустаҳкамланади. Нотик фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётдан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр, мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонарли ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, такрор ва адабий кўчимларнинг ҳам роли каттадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақол, матал, ҳикматли сўз ва иборалардан, айниқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпиграф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгаллайди. «Осмон йироқ - ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали бўлишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва койил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айна вақтда тушунилиши қийин бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган¹

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалтарошдек ғадир-будур мраммарни ишлаб, жонли инсон яратиши керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи қулёзмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий,

¹ Т.Кудрятов. Ўша асар, 75-бет.

Ойбек кўлда ёзган, бир сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади»¹.

Кўринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, меъёрга мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

Нутқ фаолиятида муаллиф ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушу-нарли қилиб ифодаладиган сўзларни, сўз бирикмаларни, гапларни, топишга, танлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб, «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу синтактик қурилма матнининг мақсадга мувофиқ тузилганини сезиши, шунга мувофиқ иш олиб бориши лозим. Меъёр ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликдаги ҳаракати нутқ маданиятини мукамаллаштиришдир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари нима?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз ва унга қандай эришилади?
4. Нутқнинг мантиқийлиги нима ва у нимага асосланади?
5. Таъсирчанлик нима?
6. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
7. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги нима?

Таянч тушунчалар

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Коммуникация – (лот. communicatio – хабар, алоқа). Бирор мазмуннинг тил воситалари орқали берилиши, хабар қилиниши.

¹ Т.Кудратов. Ўша асар, 58-бет.

ТИЛ ВА НУТҚ. НУТҚ ОДОБИ

Тил – алоқа қуроли, тил ҳаёт кўзгуси, тил – маънавият белгиси. Инсонни ҳайвонот олаmidан ажратиb, уни коинот сарварига ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Қадимги исломий манбаларда айтилишича, бани башарнинг яратувчиси Тангри таолонинг бир оғиз «бўл» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таъриф у тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиздир. Улуғ Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида ўчилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма хунардан сўз хунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў - эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ғарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ - қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади». Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапириши, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиклик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин.

Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида фахрланиб сўзламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Султон Хусайн Бойқаронинг ўзи улуг шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра Хусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир куни малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аъёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожаат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазога маҳкум бўлади. Мушкулни фақат сизнинг тadbиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», – дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Хусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвигулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?

Хусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеърини саволга шеърини жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимига киришибди.¹

Тил ва нутқ ўзаро боғлиқ ҳодисалар бўлиб, тил нутқ учун ашёдир, имкониятдир, нутқ эса воқелиқдир, яъни нутқ тил материали асосида ташкил топади. Тил жамият аъзолари учун умумий бўлиб, руҳий ва моддий материалдан иборатдир.

¹ Нусратулло Атоулло ўгли Жумахўжа «Истиқлол ва она тилимиз». Т. 1998, 47-б.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари руҳий «материал» ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимда намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг хотирада сақланиши билан боғлиқдир. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қоидалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, бизда китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр туғилди, дейлик. Уни қуйидаги савол шаклида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз *сен, китоб, қаер, ол* лексемаларидан; *-ни, -дан, -динг* морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан қондасидан фойдаландик. Мазкур гапни айтиш жараёнида хотирамиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шаклларига айланди ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракатига кўра юзага келиб, икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг товушларни сўзларни талаффуз қилмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, ўйлаши ички нутқдир.. Ўпқадан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тил бирликларини ўзаро манتيқий боғлаб, уларни ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз, сўз бирикмалари ва гаплардан иборат бўлади.

Нутқ, нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир. Демак, кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима?

Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий меъёрдаги ифодалар билан етказишдир. Хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, мукамал билиши керак. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшлиқдан ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун эса энг

яхши намуна ўқитувчидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ҳис қилиб туриши керак.

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг аҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битта салом билан бешта нарсага ўзини енгил сезиш, шон-шуҳрат топиш, қут-баракали, илмли бўлиш ва ниҳоят узоқ умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўп, саломлашиш, салом беришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Афсуски, ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизга етарли даражада эътибор бермаяпмиз.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Сўз боши - салом», деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумлалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади. Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Ўқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун ўрнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун узр сўраш ўз ғурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр, соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ўқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни англатадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини

¹ Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати, Фаргона 1997, 27 – бет.

нақадар безайди. Ўқитувчи топширикни яхши бажарган ўқувчиларни «офарин», «баракалла», «рахмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши лозим.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

Тилнинг дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, унинг асосий функцияси кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам ҳозирда мамлакатимиздаги маънавий-маърифий ислоҳотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарб ҳисобланади.

Республикаимизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар бир мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил қандай ҳодиса?
2. Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?
3. Нутқ одоби нима?
4. Нутқий этикет нима?

Таянч тушунчалар

Одоб - муомалада ўзини тута билиш.

Нутқ одоби - адабий меъёрадаги нутқ.

Сўз - маъно ифодаловчи тил (нутқ) бирлиги.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УСЛУБШУНОСЛИК

Услугушуносликнинг тилда тутган ўрни бекиёсдир. Услугушунослик меъёрларни шакллантириш, машхур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига кўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки услубий меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда буюк файласуф Аристотельнинг «Поэтика» ва сўз мулкнинг султони Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни ғализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, бўлар - бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортикча қўллаш, ўринли - ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказилади.² Зеро, донолар айтганидек:

Донолардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
(Саъдий Шерозий)

ёки

Сўз жою вақтига бўлар экан мос,
Сеҳру афсун учун у бўлар асос.
(Абдурахмон Жомий)

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар. 90-бет.

² Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар. 91-бет.

Маълумки, услубият фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини – материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазибаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадиий услуб кабилар. Ушбу фикр услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик услубшунослик ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик услубшуносликда ҳам сақланади, яъни у морфологик услубшунослик ҳамда синтактик услубшунослик каби икки кўринишда бўлади.

Грамматика сўзнинг ёки синтактик қурилманинг луғавий ва грамматик маъноларини, фикрий жаҳатни ўрганса, грамматик стилистика уларнинг қўшимча экспрессив маъноларини, вазилавий хусусиятларини ўрганади.

Грамматика билан услубшунослик биргаликда фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодалашини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам текширади.

Грамматик услубшуносликнинг бир қисми бўлган морфологик услубшунослик ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг услубий хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек тилида қўшимчалар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: **шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отга минди // отни минди; савлатли // савлатдор // басавлат... каби.**

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи –га ҳозирги тилимизда –ка, –қа вариантларида учраса, эски ўзбек тилида –ға (борарға - қилурға, сўрарға) кўринишда учрайди. Феъллардаги –гиз кўрсаткичи –киз, –ғиз, –қиз; –каз; –газ ва ҳатто, баъзан –кар (ўткар, еткар) вариантларида учрайди.¹

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қўш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: **тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ўн йиллар ўтди, 6 та ўғил - қизларим**

¹ Ё.Тоҳиёв ва б., Ўша асар, 90-бет.

бор, қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичкинагина типдаги қўллашларида –гина, солиниб бўлинди қўлланишидаги –ин, ичилиб қўйилди типдаги қўлланишларда олдинги сўздаги –ил, то мактабгача қўлланишида то элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда қишлоғи, калима сўзлари, ўн йиллар ўтди, олтига ўгил қизларим бор, ҳар бир далилларни бирикмаларида –лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда гализлик тугдирган.

Бирок, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа носиталарни илсонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик тугдиравермайди. Баъзан жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни раво қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: Улуғ айём кунлари; шунча йил туз - намак бўлди; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типдаги қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кун, беш сўзларига тўғри келади. Бирок, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, улуғ айём кунлари бирикмасида айём сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, бир калима сўз бирикмасида калима сўзи сўз лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лўнда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак қўлланишида эса ўзбек тилида, оғзаки нутқда қўп учрайдиган нон - пон, чой - пой типдаги ҳолатни кузатамиз.

Бундан ташқари, бу қўлланишда туз - намакнинг ибора ҳолига келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлди бирикмалари ифодалаган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.¹

Грамматик услубшуносликда айрим грамматик шаклларнинг ўрнини алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёردа ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир услубий мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўмрайишиданми кўркдингиз (Ойбек); боринглар -- борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди борган эдими, айтиб эдимми айтибми эдим; даданг уйдаларми-даданг уйдаямилар; айтмабмидим айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Келтирилган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда – ми юкламаси аслида, адабий меъёрга кўра, англадинг ва кўркдингиз сўзларига қўшилиб келиши керак эди: англадингми, кўркдингизми типида. Аммо ёзувчи бу шаклни олдинги сўзга қўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда –инг ва –лар аффиксларининг ўрнини алмаштириш ҳурмат ёки ҳурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганми эди – борган эдими типига қўлланишларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлилик, жўнлик, тасвирийлик ўз ифодасини топган.²

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар услубшунослигини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил ғализликлардан халос этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Услубият нима?
2. Грамматик услубшунослик нима?

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар, 94-бет.

² Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар, 96-бет.

Таянч тушунчалар

Услужунослик - адабий тил услуги?
Кўшимча- шакл ва сўз ясовчи аффикс.

НУТҚ ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий – техник туб ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатилиб келинган қатор лексемалар янги маъно касб этмоқда. Демак, терминология соҳасида ҳам қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммога айланди. Шунинг учун она тилимизнинг системасини янада теранроқ тадқиқ этиш, терминологиянинг турли масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда муҳим ва жиддий масалалардан бири бўлиб қолди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлагандан кейин матбуот ходимлари, ҳатто айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, кўпдан буён қўлланиб келинаётган ва омма нутқиغا сингиб кетган кўплаб терминларни, уларнинг мазмунини чуқур ўрганмай туриб, янгидан, нотўғри сўзлар, лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто “термин”, “терминология” кабилар “атама”, “атамашунослик” лексемалар билан алмаштириб қўлланадиган бўлди, “атама”, “атамашунослик” каби тушунчаларнинг умумхарактерга эғалиги эътиборга олинмади. Чунки “атама” дейилганда, ономастика (топонимия, антропонимия, ойконимия кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади. Шунга кўра аввалдан истеъмомда бўлган байнамилал “термин” ва “терминология” лексемаларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Терминология муайян фаннинг тушунчалар системаси билан ўзаро муносабатда бўлган терминларнинг жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар системасига муайян терминлар системаси тўғри келади. Терминологик системалар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъмомдаги сўزلардан фарқли равишда жорий қилиниб, уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. Ўз-ўзидан терминлар пайдо бўлиб қолмайди, аксинча, улар заруриятга

айланган ҳолда “ўйлаб топилади”, “ижод қилинади”. Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айти маъно сақланиб қолаверади. Бирок кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиб олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат – эътиборини жалб этиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли брикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилса-да, уларни амалда қўллаш ва ёдда сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ ахс этириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши керак. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қисқартирилиши, бинобарин, термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бирок бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қонун-қоидалар асосида мантиқий равишда амалга оширилиши лозим. Термин муаммоси ҳақида фикр юритар эканмиз, термин нима? деган аниқ саволнинг туғилиши табиийдир.

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуқтаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёки бирикмадир.

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланади, аниқроқ қилиб, касб – ҳунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт – шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб – ҳунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, иқтисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқида картель, клиринг, товар обороти, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминларнинг ишлатилиши табиий

ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хилдаги терминлар иқтисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иқтисодиёт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баб-баравар ишлатилаверади.

Масалан, бозор, мол, савдо, савдо – сотиқ, пул, харидор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар шулар жумласидандир.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминологик системасини ташкил этади, яъни шу соҳа терминологияси бўлади. Жумладан, математика, физика, биология, химия, тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Фанларнинг ўзларига хос терминлари мавжуд: кўшув, олув, квадрат, илдиз, тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, кўшимча, аруз, ғазал, туроқ кабилар. Кўринадики, терминалогия «тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий луғат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).¹

Терминларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи терминнинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, термин тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада терминлар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд терминларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган терминлардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган терминларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни

¹ Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. Ўша асар 151-бет.

чукур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясалиши, жумладан, терминларнинг ясалиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри терминлар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясалиши ғализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош – унли - ундош таркибидаги бир бўғинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, ножон ясалишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясалишлари меъёр ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар типида термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа сунъий терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия – туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин; журнал – мажалла – жариди – ойнома – ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, қўналға - учаргоҳ учардаргоҳ тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик кўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни ясаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодаладиган бундай

¹ Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, Е.Тожиёв. Ўша асар, 55-бет.

атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва луғат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»¹.

Шу бўлимда фикр юритилган лисоний ҳодисалардан маълум бўлдики, тил имкониятида шундай сўзлар борки, улар алоҳида муайян семантик майдон сифатида фан билан, фан тараққиёти билан фандаги янгиликлар, ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди. Маълумки, бундай сўзлар терминлар номи билан юритилиб, фан учун хизмат қилади. Аниқроғи, фан ҳақида сўз борар экан, уни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки фаннинг «ҳаёти», фаолияти, «ижодкорлиги» термин орқалидир, термин биландир. Термин фаннинг кураш куролидир, яратиш, яшаш куролидир, унинг мавжудлигидир.

Термин ҳақида фикр юритилар ва унга изоҳ берилар ҳамда унинг муҳим белги-хусусиятлари саналар экан, биринчи навбатда, унинг илмийлик хусусияти қайд этилиши, айна хусусиятнинг доминанта эканлиги айтилиши лозим. Чунки термин, даставвал, илмийлик хусусиятига семасига (маъно компонентига) кўра ажралиб туради. Терминнинг қолган барча хусусиятлари: аниқлиги, бир маънолилиги, эмоционалликдан ҳоли эканлиги, қўлланиш ҳамровининг торлиги, чегараланганлиги кабилар унинг - илмийлик моҳиятидан, тушунчасидан келиб чиқади. Термин айнан мана шу нуқтасига кўра умумистеъмолдаги сўзлардан, атамалардан фарқ қилади, ажратилади.

Шунингдек, сўз, атама - кенг, умумий;

Термин - тор, хусусий;

Сўз, атама - нисбатан марҳум, абстракт;

Термин - аниқ, конкрет;

Сўз, атама - илмийлик тушунчасига (семасига эга эмас);

Термин - илмийлик тушунчасига (семасига) эга;

Атама - эскирган, нофаол;

Термин - фаол, ҳаракатчан;

Сўз - эмоционалликка, экспрессивликка эга;

Термин - эмоционалликка, экспрессивликка эга эмас;

Сўз - жамиятга, умумга, турли соҳа вакилларига оид;

Термин - фанга, фан вакилларига оид;

Сўз - алоқа куроли;

Термин - фан куроли;

¹ Ўзбек тили атамашунослиги. Фан, -Т.: 1992 й. 21 - бет.

Сўз-келиб чиқишига кўра бирламчи;

Термин келиб чиқишига кўра иккиламчи. У жамият тараққиётининг муайян даврида фан билан, фан тараққиёти билан, фан фаолияти билан юзага келган.

Сўз лексикада ўрганилади, лексикологиянинг текшириш объекти;

Термин терминологик лексикага оид сўз сифатида терминологияда ўрганилади ва бошқалар.

Сўзнинг ҳам, терминнинг ҳам ҳаёти халқ билан, жамият билан боғлиқ. Чунки жамият бор экан, сўз ҳам, термин ҳам яшайверади, жамиятга, фанга хизмат қилаверади, муайян вазифани бажарверади.

Жамиятда, тил ва жамият диалектикасида терминларнинг қўлланиши, уларнинг турли сабабларга кўра лисоний жараёнга кириб келиши ва фаол ишлатилиши мутлақо табиий бўлиб, бу тил сиёсатининг, жамият тараққиётининг объектив, мантикий, зарурий маҳсули ҳисобланади. Кириб келаётган терминларнинг ўзбекча муқобили бўлган тақдирда ҳам улардан воз кечиб бўлмайди, Уларни ҳам билишимиз ва улардан ҳам ўринли фойдаланишимиз лозим. Чунки улар дунё миқёсида фаоллиги билан, фан учун хизмат қилиши билан муҳимдир.

Шунингдек, жамият бор экан, фан, тараққиёт бор экан, уларнинг (терминларнинг) функционал қамрови, доираси кенгайиб бораверади. Бу жараён жамият тараққиётининг объектив маҳсули сифатида ижобий баҳоланиши лозим. Айни жараёнларнинг олдини олиш ва унга қарши асоссиз кураш олиб бориш диалектик фалсафани методологияни, тил ва жамият диалектик муносабатини тушунмаслик, назария билан амалиётнинг узвийлигини тан олмасликдир.

Хуллас, термин фан, техника, санъат, адабиёт, сиёсат қабиларнинг «вакили», фаолият қуроли, яшаш усули сифатида тилнинг лексик системасида алоҳида эътиборга, фан тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган фақат ўзигагина хос қатор хусусиятлари билан ажралиб турувчи, жамиятга, унинг тараққиётига фаол хизмат қилувчи ва жамият илмий тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир, фан тараққиётининг энг асосий кўзгусидир.¹

Такрорлаш учун саволлар

¹ Р.Расулов. Термин хусусиятлари. СамДУ ахборотнома. 2005. №2, 68-71-бетлар.

1. Сўз ва атаманинг фарқи нимада?
2. Истиклолдан сўнг ўзбек терминологиясида қандай ўзгаришлар бўлди?

Таянч тушунчалар

Термин - бир маъноли сўз.

Атама - атоқли от; термин.

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН

Нотиқлик санъати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан кунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади.

Кишилик жамиятининг бирор бир жабҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқида ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабоғида ҳам, хуллас, ҳамма ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уни ҳар бир соҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида - алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади.

I. Нотиқлик санъати турлари.

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.
8. Илмий-оммабоп нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Ўқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.
3. Оқловчи (адвокат) нутқи.

4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Ўз - ўзини ҳимоя қилиш нутқи.

IV. Ижтимоий-маиший нотиклик:

1. Мадҳия (юбилей ёки мақтов нутқи).
2. Таъзия (мотам нутқи).
3. Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиклик:

1. Хутба.
2. Ваъз.¹

Кўплаб фанларнинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон (Греция) нотиклик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиклигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиклик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг (эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли дostonларидан олиш мумкин.

Гомер дostonлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиклар бўлганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йўл-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотикларнинг нотиклик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиклик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исмли сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиклик санъати ўша даврларда худди ҳарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий - сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, кўрилаётган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиклик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиклик санъати ҳар бир

¹ С.Иномхўжаев, Нотиклик санъати асослари. -Т. 1982. 7-бет.

фукаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фукаролар оммаси нотиклик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз - ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз фарзандларини болалик чоғиданоқ шу мўътабар санъат билан куроллантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиклик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз - ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж туфайли нотиклик санъатининг бошлангич, ўрта ва олий таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлик демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Гап шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси кулдорликдан иборат эди. Эркин фукаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар куллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фукаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиклик санъатининг юксалишига катта бир тurtки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, химояланувчи ҳам - ҳар бири ўз манфаатини химоя қилиш учун курашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиклик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг маътикий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ўшанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотик бўлган рақибларининг тазйиқига дош беришлари кийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қондаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиклардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотикларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи синегория деб аталарди. Бора-бора эса ана шу синегорлар тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми бўлган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чикдики, бу маънода синегорлар институти чинакамига ижобий, демократик роль ўйнади, деб айтиш мумкин.

Синегорлар нотиклик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиклар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиклар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиклиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бугина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасиғача ўрганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатига оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиклиги тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам ҳимоя қилган бўлсалар, логографлар кўпроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сўзлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиклик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар бўлганлар. Чунки улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантикий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотик сифатида ўз ҳимояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиклар нутқига ўрганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зехни ўткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.¹

Юнонистон жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзга кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорта матни ҳам бизга қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзга кўринган нотик

¹ С.Иномхўжаев. Ўша асар, 66-67-бетлар.

бўлганлиги ҳақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг соддалиги, самимийлиги билан, тингловчилар руҳиятини эътиборга олганлиги билан характерланарди.¹

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, ўз ҳимоясидаги айбланувчиларга нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигига хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклга солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишга уста эдики, бу нутқ фақат ўша сўзловчигагина хос бўларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеликни содда, жонли, кизиқарли шаклда ҳикоя қилишга уста эди. Унинг нотиклик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.²

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотикларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизгача 384 - йилда туғилиб, 322 - йилда вафот этган. У дастлаб ўзини ҳимоя қилувчи суд нотиғи сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиклик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда титраб турган. Маълумотларга караганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз қирғоғида нутқ сўзларди ва тўлқин шовқин суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан қутулиш учун шифтга қилични шундай илдирадиди, унинг ўтқир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган. Тинимсиз меҳнат туфайли у машхур нотик бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

¹ Б. Ўринбоев А. Солиев. Нотиклик маҳорати. -Т.: 1984. 17-бет.

² Б. Ўринбоев А. Солиев. Ўша асар, 18 - бет.

Демосфендан кейин ўзининг нотиклик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиклик санъати назарияси - «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамойиллар таҳлили.
2. Нотик учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.
3. Нотик нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотик услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотик нутқи услубининг лаёқатлилиги, унинг аниқлиги билан белгиланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотик ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиклар нутқида эпитет, ўхшатиш, метафора ва бошқаларнинг ўринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.¹

Рим нотиклик санъати юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотикликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: **суд нотиклиги** - оқловчи ва қораловчи, **сиёсий нотиклик**, **мақтов нотиклиги**. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиклик санъатини ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув - машқ нотиклиги ҳам мавжуд эди.

Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III - II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Като** ёки **Катондир**. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиклар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотик **Цицерон** эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди.

¹ Б. Ўринбосв А. Солиев. Ўша асар, 19 – бет.

Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорта ҳам яхши нотик бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиклик санъатининг назарияси ҳаёг тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда қўшиб олиб борилди. У нотиклик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқишга қолмай, ўз нотиклик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этди. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотик куйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотикнинг ўзига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотик ўз нутқида олға суриладиган фикрга тўла ишонч ҳосил қилиши лозим.

2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.

3. Материални тўплаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.

4. Материални тўғри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.

5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотик ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тингловчисини жалб этолмайди.

Цицероннинг нотиклик санъати назарияси ва тарихига оид учта асари маълум: «Нотиклик ҳақида», «Нотик» ва «Брут» (ёки «Таникли нотиклар ҳақида»).

Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир. Марк Фабий Квинтилиан нотиклик санъатида йирик нотик ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига қўшилган ҳолда, ҳамма нотик биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шунингдек, у нотик ахлоқий олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиклик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиклик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

¹ Б. Ўринбоев А. Солиев. Ўша асар, 22 – бет.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиклик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотикларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сўзга чечан, бадний дидли кишиларни қадрлаб келган. Ўша даврда нотиклик санъати - **воизлик**, нотиклар - **воиз**, нутқ эса **ваъз** деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарилди. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Кошғарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улуғ сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида **Уйғониш даври** деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан раванқ топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чиқди. Воизликни қадрловчи фикрлар вужудга келди.¹

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида Қоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиклик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва хунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиклик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга.

Кайковус ҳамма хунарлар ичида сўз хунари-нотикликни аъло деб билади. У нотикликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, ўрганишдир», дейди.

Иккинчидан, -нутқнинг гўзал бўлсин, - дейди. «Сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Тўртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни

¹ Б.Уринбоев ва б. Ўша асар. 24 – бет.

яхши ўрганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», - дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йўл топа билишдир, деб билади муаллиф ва «агар кўнгилларга севимли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», - дейди.¹

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам кадрловчи, улугловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотикликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чакиради:

Тўтию шорик агар нотикдурур,

Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-кулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насихат аҳли ва воизлар зикрида» деб атайди ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.²

Навоий воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни хушёрликка чакириши - уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шарият ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин, тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у

¹ Б. Ўринбоев ва Б. Ўша асар.. 28–29- бетлар.

² Б. Ўринбоев ва Б. Ўша асар. 31- бет.

бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидқу садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган бўлиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри ғам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши дардларидан фориғ бўлиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бўшлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Хусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астрономия) риёзиёт, фикр соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавохир ут - тафсир», каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма қўл ўқиб келинмоқда.

Хусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибadorлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Хусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Хусайн воизни муносиб кўрганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийнинг дафн маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда ваъз айтган Хусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хўжа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам атрофлича фикр билдиради.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг ўз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Ғаззолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Ғаззолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насихат айтади. У воизнинг тили – нутқиға, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл:

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, 34-бет.

бирламчи-сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакаллуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такаллуф қилувчиларга ғазаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакаллуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан ғафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат, нотикнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиклар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зўр берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Воизни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётий ва ибратли ҳикоятлар ва байту ғазаллар билан омихта гапиришдир. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нотиклар деб кимларга айтилади?
2. Нотикликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотикликнинг воизликдан қандай фарқи бор?

Таянч тушунчалар

1. Логографлар – Нутқ матнини ёзиб берувчи шахслар.
2. Синегорлар – судда бошқа биров манфатини кўзлаб нутқ сўзловчилар.

НОТИҚЛИКНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Нотиклик маҳорати жуда ҳам қадимий тарихга эга. Бу санъат гарбда ва шарқда қадимдан ривожланган. Шарқ нотикларидан Мавлоно Рибзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз, Навоий ва Бобурларнинг нутқлари ва асарлари бунинг ёрқин далилидир. Ҳар бир даврда нотиклик санъатига ўзига хос эътибор қаратилган, нотиклик санъати ўша даврнинг гоё ва мафқурасига бўйсундирилган. Шунга қарамасдан, нотиклик маҳоратини ифодаловчи бир қатор омиллар мавжуд.

Маълумки, ҳар бир киши ўз нутқининг мазмунли ва таъсирчан бўлишини, қолаверса, нутқ жараёнидаги ҳолат ҳам нотикқа ўз таъсирини кўрсатади: тингловчиларнинг кам ёки кўплиги, аудиториянинг катта ёки кичиклиги, қатнашувчиларнинг таркиби ва савияси, нотикнинг тажрибаси ва маҳорати. Қайси касб эгаси бўлишидан қатъий назар ҳар қандай киши ҳам, нотиклик маҳоратини эгаллаши мумкин. Бунинг учун энг аввало, кучли қизиқиш ва ўз устида узлуксиз, тинимсиз ишлаш керак. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, машҳур ва таниқли нотиклар бу мақсад йўлида тинимсиз меҳнат ва машқ қилганлар.

Нотиклик. Нотик - сўзи араб тилидан олинган бўлиб, у нутқ, мантик сўзлари билан ўзақдошдир. Нутқ сўз ва тафаккурнинг узвий боғлиқлигида намоён бўлади. Нотик бошқа одамлар хулқ-атвориغا ва фаолиятига таъсир кўрсатиш мақсадида уларга сўз орқали таъсир этувчи шахсдир. Нотикнинг тафаккури ва онги узвий боғлиқдир. Нотик мантиқий фикрлаш хусусиятига эга бўлган ҳамда гидроки, хотираси, ўй-хаёллари, иродаси, сўзамоллиги, гапга чечанлиги, билимлилиги билан оддий одамлардан фарқланувчи шахсдир.

Аскиячилик. Аскиячи - сўзи арабча «закий» сўзидан олинган бўлиб, «ҳозиржавоб, ўткир зеҳнли» деган маъноларни англатади. Жамоат олдида маълум мавзу бўйича бадиий сўзда ўз қобилиятини намоён қилиб, тортишувчи киши - аскиячи дейилади. Аскияда икки ва ундан ортиқ киши ёки маълум гуруҳлар ўзаро мусобақалашади. Аскиячи ҳозиржавоб бўлиши, кўп маъноли кулгили, таъсирли ва қочиримли сўзлаши лозим. У она тилининг бойликларини яхши билиши, киноя, қочирим, ҳазил, масҳара, кесатик, ўхшатиш, муболаға каби санъатлардан унумли фойдаланиши лозим. Аскиячининг вазифаси кулги орқали одамларга завқ бериш,

уларнинг билими ва ақлини чархлаш, ҳозиржавоб бўлишга ўргатишдир.

Аскиячиликнинг турлари кўп: пайров, сафсата, ўхшатдим, кофия, лақаб ва бошқалар.

Ўзбек халқи қадимдан тўй, сайил ва байрамларда аския бўйича мусобақалар ўтказиб келади. Аскиячилик ривожига Дехқон Шерназаров, Эрка қори Каримов, Юсуфжон Шакаржонов, Ака Бухор Зокиров, Ижроқумбува Аминов, Абдулхай махсум Қозоқов ва бошқалар катта ҳисса қўшишган.

Бадиҳагўйлик. Бадиҳагўй сўзи арабча бадиҳа гўй сўзловчи сўзларидан олинган бўлиб, ҳозиржавоб ва чечан кишиларнинг шеърини йўсинда бирданига сўз, шеър ёки кўшиқ айтишидир. Бадиҳагўй асарни ижод этади ёки унга маълум бир ўзгартишлар киритади. Бадиҳа эркин тарзда ижод ва ижро этилган асар бўлиб, бадиҳагўйдан катта тажриба ва юксак иқтидор талаб этади. Бадиҳагўйликнинг тур ва жанрлари кўп бўлиб, энг кўп тарқалгани бахшичиликдир. Пўлкан, Эргаш Жуманбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир ва бошқалар бахшилик (бадиҳагўйлик) санъатига муносиб ҳисса қўшганлар.

Воизлик. Воиз сўзи арабча «ваъз» сўзидан («даъват», «хитоб» маъносида) олинган бўлиб, исломда одамларни эзгуликка ва яхшиликка чакирувчи, жамоат олдида нутқ сўзловчи шахсни англатади. Ал Басрий исломдаги илк воиз бўлган. Таниқли олимлар, шоирлар, дин арбоблари ҳам воизлик санъатига муносиб ҳисса қўшишган. Айниқса, Мавлоно Риёзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Жалолиддин Румий ва бошқалар ўз нутқлари билан машҳур бўлганлар. Воиз хушовоз, ишонтирадиган, таъсирчан гапирадиган, талаффузи аниқ ва равшан, юксак билимли ва маданиятли, бир неча тилларни эгаллаган шахс бўлган. Кейинчалик воизликнинг аҳамияти ошиб нафақат исломий маъруза, балки сиёсий ва халқаро аҳволга бағишланган маъруза, баҳс ва мунозарани қамраб олган. Жума намози ва ҳайит кунларида воизлар халқ олдида нутқ сўзлаганлар. Воизлик санъатининг ривожланиши натижасида унинг янги тармоқлари вужудга келган: хатиблик - диний ва сиёсий маъруза; музаккирлик - диний-ахлоқий масалалар; дабирлик - давлат миқёсидаги ёзишмалар ва уни ўқиб бериш.

Маддохлик. Маддох сўзи арабча «мадх» («мақтов», «таъриф») сўзидан олинган бўлиб, бирор шахс ёки нарса, воқеани

мадҳ этувчидир. У асосан диний мавзуларда, хусусан, Муҳаммад пайгамбар ва чориёрларнинг ҳаёти ҳамда хислатлари ҳақидаги маълумотлардан бадиха тарзида айтувчи ҳисобланади. Диний байтларни, ғазалларни ва ҳикояларни баланд овозда кенг халқ оммаси олдида равон ва ифодали айтиш маддоҳнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Демак, маддоҳлик диний айтиш йўли бўлиб ижрочидан нотиклик маҳоратини талаб қилган. Кейинчалик маддоҳ сўзининг яна бир маъноси юзага келди. Бирор шахсни, хислатни ёки ғояни ҳаддан ортиқ мақтовчи ҳам маддоҳ деб юритила бошлади.

Сухандонлик. Сухандон сўзи форсча «сухан» («сўз») сўзидан олинган бўлиб, сўзга чечан, сўз устасини англатади. Сухандон турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс ҳисобланади. У турли байрамларда, кенг халқ оммаси олдида, маросим ва тадбирларда, анжуман ва кечаларда фаоллик кўрсатади.

Адабиётшунос Нусратулло Атоуллоҳ ўғли Жумахўжа сухандонликнинг ўтмишдаги ва ҳозирги аҳволи борасида фикр юритиб, унинг расмий ва норасмий давраларидаги талаблари билан боғлиқ мулоҳазаларни илгари суради. «Сухандонликнинг қуйидаги асосий шартлари бор: биринчидан, у маънавий-ахлоқий етуқ, маърифатли зот бўлсин, иккинчидан - ёши улугʻроқ, ҳаётий тажриба кўрган бўлсин, учинчидан - эл танийдиган ва элни танийдиган бўлсин, тўртинчидан - нутқий камчилиги бўлмасин, бешинчидан - кўриниши кўркем, нуруний ва ёқимтой бўлсин, олтинчидан - давра ташкилотчиси ёки тўй-маърака эгасига яқин бўлсин, еттинчидан - давра қатнашчилари, хонадон аҳли, меҳмону мезбонларнинг асосий қисмини танийдиган киши бўлсин». Диктор сўзи ҳам бўлиб, у радио ва телевидениеда нутқ сўзловчи шахсни англатади. Диктор сўзи икки маънода қўлланилади: 1) телекамера ёки микрофон орқали тайёр матнни хуш овоз билан ифодали ўқиб берувчи шахс; 2) матнга қарамасдан равон ва чиройли гапирувчи шахс.

Дикторнинг иккинчи маъносига хос хислатга эга бўлган нотиклар диктор сўзини сухандоннинг синоними сифатида ишлатишади. Нотиклик санъатининг назарий ва амалий масалалари бўйича Раҳимбой Жуманиёзов «Нутқий маҳорат» қўлланмасида бу ҳақда шундай ёзади: «Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар кўпинча, маъно торайиши ва кенгайиши билан кириб келади. Сухандон сўзи ҳозир диктор маъносида қўлланилмоқда. Аслида, нотўғри. Диктор

бўлиш мумкин, сухандон бўлолмаслик мумкин. Диктор тайёр матнни ёқимли талаффуз, дикция билан ифодали тарзда ўқиб берувчидир. Дикторларнинг сухандонлик маҳоратини эгаллаганлари ҳам борлигини инкор этиб бўлмайди. Диктор матн билан қаттиқ боғланса, сухандон матн билан эркин муносабатда бўлади. Нутқий малакага, кўникмага эга бўлмаган диктор тилимизнинг софлигини ҳам, бойлигини ҳам намойиш эта олмайди. Чинакам диктор нутқ техникаси, яъни овоз, нафас, интонация, пауза, оҳанг каби нутқнинг ифода воситалари, машқий жараён билан чегараланиб қолмасдан, балки нутқий маҳорат, нутқий фаолият қирраларини эгаллашга интилиши, назарий маълумот ва амалий машғулотни уйғунлаштира олиши зарур. Ифодали ўқиш, матн мазмунини етказишга дахлдор техник ва назарий воситаларни билиш ва унга амал қилиш ҳар доим аҳамиятлидир. Диктор юқоридагиларни кундалик машқ орқали шакллантириб боради» (20-бет).

Қиссагўй. Қиссахон (қиссагўй) - афсона, эртак, дostonларни раvon ва ифодали ўқийдиган киши бўлиб, турли тadbирларда, тўй ва байрамларда ўз маҳоратини намойиш қилади.

Қироатхонлик. Қироатхон таъсирчан, ифодали ўқийдиган шахс бўлиб, қиссахон унинг бир кўринишидир. Қироат муסיкийликка мойил-лиги билан ажралиб туради. Арабий қироат талаби, тажвид қонда-лари билан ўқилувчи Қуръон тиловати бунга мисолдир. Қуръон ёддан ёки манбанинг ўзидан ўқилади ҳамда қироатга риоя этилади. Таниқли сўз санъаткорларнинг номи билан аталувчи навоийхонлик, бобурхонлик, бедилхонлик кабилар қироатхонликка мисол бўла олади.

НУТҚИЙ САНЪАТЛАР

ОҒЗАКИ НУТҚ

1. Воизлик
2. Нотиқлик
3. Сухандонлик
4. Қиссагўйлик
5. Ровийлик
6. Бадиҳагўйлик
7. Аскиячилик
8. Маддоҳлик ва ҳоказо.

ЁЗМА НУТҚ

1. Дабирлик
2. Котиблик
3. Муншийлик
(мирзолик) ва ҳоказо.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси». Т.: 2000.
2. Алишер Навоий. «Маҳбуб ул - қулуб». Т. 1983.
3. А.Муҳиддинов. «Ўқув жараёнида нутқ фаолияти» Т.: 1995.
4. А.Аҳмедов. «Нотиклик санъати». Т.: 1967.
5. А.Ортиқов, А.Ортиқов. «Нутқ маданияти ва нотиклик санъати». Т.: 2002.
6. Б.Ўринбоев, А.Солиев. «Нотиклик маҳорати». Т.: 1984
7. В.Г.Костаморов. «Культура речи и стиль». М.: 1960.
8. Р.Расулов. «Истиклол талаби», Гулистон жур. № 2. Т.: 1994.
9. Р.Расулов. «Тил ҳаётимиз кўзгуси». Нафосат жур. № 2. Т.: 1993.
10. Р.Расулов. «Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши». Т.: 2001.
11. Р.Расулов, И.Умиров. «Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати». Т.: 1997.
12. Ё.Тожиёв, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожиматов, О.Ўлдошева. «Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари». Т.: 1994.
13. Кайковус. «Қобуснома». Т.: 1994.
14. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров «Юристинг нутқ маданияти». Т.: 2003.
15. М.Миртожиёв, Н.Маҳмудов. «Тил ва маданият». Т.: 1992.
16. Н.Маҳмудов. «Маърифат манзиллари». Т.: 1999.
17. Н.Жумахўжа. «Истиклол ва она тилимиз». Т.: 1998.
18. О.Ҳакимова «Мантук ва нутқ маданияти». Т.: 2002
19. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиёв. «Нутқ маданияти ва услубият асослари». Т.: 1992.
20. Иномхўжаев. «Нотиклик санъати асослари». Т.: 1982.
21. С.Мўмин. «Сўзлашиш санъати». Т.: 1997.
22. Т.Қудратов «Нутқ маданияти асослари». Т.: 1993.
23. Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов. «Ўзбек нутқи маданияти очерклари». Т.: 1988.
24. Қ.Мўйдинов, К.Ваҳобова. «Нутқ маданияти» (маъруза матнлари) 2001.
25. Қ.Мўйдинов, «Ўқитувчининг нутқ маданияти» (маъруза матни). 2003.
26. Р.Жуманиёзов. «Нутқий маҳорат». Т.: Адолат, 2005.

ҒАРБ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИ

Саволлар:

1. Нотиклик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
2. Нотикликнинг санъат даражасига кўтарилишига нима сабаб бўлган?
3. Нотиклик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
4. Нотикликнинг қандай турлари бўлган?
5. Қадимги Юнон ва Рим нотиклиги ҳақида нималар биласиз?

Топшириқлар

1. Қуйидаги Юнон нотиклари, уларнинг нотиклик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлардан фойдаланиб, маълумот топинг.

Перикл¹. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500-429) яшаган таниқли нотиклардан биридир.

Эрамиздан олдинги V асрнинг 50-30 йиллар Афина давлатининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айна давр тарихда «Перикл асри» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий кўмондон бўлиб, Эрон-Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл ўз даврининг давлат арбобигина эмас, йирик нотиғи ҳам бўлган.

Клеон. Клеон Периклдан кейинги машҳур нотик бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиклик мактаби билан мавжуд расмий нотиклик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.

¹ Ушбу бўлимдаги Юнон нотиклари ва улар ҳақидаги маълумотлар С.Иномхўжаевнинг «Нотиклик санъати асослари». Т.: 1982. китобидан олинган.

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиклик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр кўрган. У 444 йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракузлик Тисийдан нотиклик санъатини ўргана бошлайди... Лисий логографлик билан шуғулланиб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд хайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиклик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Сукрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 йили Афинада нотиклик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиклик мактаби жуда катта шуҳрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат Афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчақларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420-350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиклик фаолиятига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У ўзининг ана шу иқтидори, нотиклик маҳорати туфайли кўлига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографлик билан шуғулланган. Исей логографлик ва нотикликда Лисий ва Исократ каби машҳур сўз усталарига эргашди.

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиғи, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улугроқ бўлиб, 324-йили вафот этган.

Ликург нотиклик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция бўйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиклик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиклари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан олдинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.

Демосфен (тахминан 384-322 йиллар). Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотигидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиклик асосларини Исократдан ўрганган.

Демосфен Афина нотиклигининг йирик намояндаси бўлиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имконият-ларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилат-лари ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Эсхин (эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган). Эсхин камбағал оиладан бўлгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил ўрганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталлиги алоҳида ўрин тутди. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик ўнта нотик қонуни» га киритилган.

Гиперид (эрамиздан олдинги 389 - йилда туғилган). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши бўлиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори кўядилар.

Гиперид нотикликни Исократдан, фалсафани Платондан ўрганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиги бўлиб танилган.

Гиперид нотик сифатида жуда соддаликка ва аниқликка интилган.

Динарх (эрамиздан олдинги 361-360- йилларда туғилган). Динарх Афина нотиклик санъати тушқунлик сари юз тутган даврнинг намояндаларидан биридир.

Динарх фалсафа бўйича Аристотельдан, нотиклик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотикликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.

Куйдаги Рим нотиклик санъатининг намоёндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда, маълумот топинг.

Рим нотиклик санъати Юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан *Марк Партиус Катон ёки Катондир*. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғул-ланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши кўйиш усулини жуда ўринли қўллайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, кўйилган масалани ёрқин кўрсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотик сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш мумкин эмас».

• Темперамент билан сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб ўтишган. Акаси **Тиберий** ва укаси **Кай Гракхларнинг** нотиклик истеъдоди уларнинг ғоявий-ижтимоий қарашлари заминидан очилди ва шуҳрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиклик санъати тарихида ўзларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиклик маданиятининг кўрки бўлиб келяпти.

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиклик санъатининг йирик намоёнчаси, давлат арбоби Цицерон

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, -Т.: 1984. . 21 – бет.

Ўзининг «Нотик ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотик сифатида характерли хусусияти шундаки, у кўпинча аввалдан тайёрланмасдан, экспромт – бадиха тарзида нутқ сўзларди.

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январидида Лация деган кичик шаҳарга қарашли Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиклигида шухрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир. Цицерон эрамиздан олдинги 63-йилда олий лавозимга – консулликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга ўтар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган бўлиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиклик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиклик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.

Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шухрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди.¹

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиклик санъатининг буюк назарийчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига қўшилган ҳолда ҳамма нотик, биринчи навбатда, билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шу билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олға суради. У нотик ахлоқли, олижаноб бўлиши

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 22 – бет.

лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.¹

Топширик

Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларидан нотиклик санъати тасвирланган асар қаҳрамонларининг нутқларидан намуна ёзинг.

Адабиётлар

1. С.Иномхўжаев Нотиклик санъати асослари. Т. 1982.
2. Б.Ўринбоев, А.Солиев Нотиклик маҳорати. Т. 1984.
3. А.Алимуҳамедов Антик адабиёт тарихи. Т. 1969.
4. Р.Кўнгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т. 1992.
5. К.Назаров, С.Усмонов, Қ.Тоҳиров Юристнинг нутқ маданияти. Т. 2003.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 – бет.

ШАРҚ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДА НОТИҚЛИК САНЪАТИ

С а в о л л а р

1. Ваъз нима? Воиз ким?
2. Шарқ нотиклиги ҳақида нималар биласиз?
3. Ғарб нотиклиги билан Шарқ нотиклигининг қандай умумий ва фарқли томонлари бор?
4. Шарқда нотиклик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
5. Нотиклар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

Топшириқлар

Қуйидаги буюк мутафаккирларнинг нотиклик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот топинг.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон Форобий 872-873 йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда – иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукаммал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий кимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т.: 1991. 3-бет.

ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ўрта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида ўрин тутади. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукамал ўрганишга ёрдам беради. Яхши дўст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тuzатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қуйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насиҳат (Нутқ - Б.Ў ва А.С) кўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Сухбатдошнинг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насиҳатга (ваъзхонликка) кўп берилмаслик керак, уни ўртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насиҳатни мулоғим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қиёслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодингни айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки кўп масалалар билан исботла, суҳбатдошнинг бунни юрагига яқин олишга, шу нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.
7. Агар суҳбатдошнинг сенинг гапларингга эътибор билан кулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.²

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 - ҳижрий, 1021-1022 - милодий йилида майда феодал оиласида туғилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» - деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» - деб

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 25 – бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 27 – бет.

Ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётини воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.¹

Абу Райхон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райхон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 – йилнинг 4 сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 - йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў - эътибор қозонган. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам ғазнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.²

Маҳмуд Кошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Кошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Кошғарий яратган «Девону луғотит турк» асари фақат ўша давр учунгина катта воқеа

¹ Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 - бетлар.

² А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: 2002. 13-14 бет.

бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.¹

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Хусайн Ибн Муҳаммад-ал-Кошғарийдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» куйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилуру».

Луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.²

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам назик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Кошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Кошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни ўз асарига киритган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, ўғузларнинг қумғон сўзи ўрнида форсча офтоба сўзини ишлатишларини у танқид қилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар

¹ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 26-28 – бетлар.

² Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. Ўша бетлар.

беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.¹

«Девону лугатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърӣй парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърӣй парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил² – адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарӣй. Унинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у ҳижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 -йилнинг 19 -мартида) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарӣй тахаллусини олган.³

Аз-Замахшарӣйнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат - ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ - атвори яхши, ширинсухан ва ғоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў - эътибор топган. Аз - Замахшарӣйнинг онаси ҳам ғоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.⁴

Аз-Замахшарӣй дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмаб, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чўлоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.⁵ Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинига Хоразмда – мадрасада,

¹ Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 107 – бет.

³ Абул.Қосим Маҳмуд аз Замахшарӣй. Нозик иборалар, -Т. 1992. 4-бет.

⁴ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарӣй. Ўша асар. 5 – бет.

⁵ Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарӣй, Ўша асар. 6-бет.

кейинчалик Бухорода ҳамда донғи кетган мадрасаларда таҳсил олади.

Аз-Замахшарий ўз даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жўғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқирутга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

Замахшарий ҳикматларидан намуналар:

-- Агар тилингни ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жиловини шайтонга топширган бўласан.

Мен рўзадорман дейсан-у, аммо ўзинг бўлса биродаринг гўштини ейсан, (ғийбатлар ва хўрликлардан сўзлайсан).

Тилингнидан чиққан садақа (яъни панду насихатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан кўлингдан (мол-дунёнгнидан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

— Кўп сўз-иборалар борки, одамларга улар фасоҳатли кўринсада, Аллоҳ наздида улар номақбулдир — сўзловчини ҳам, эшитувчини ҳам мулзам қилур:

Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.

-- Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амримаҳол.

Тилию дили тўғри ва ҳақгўй бўлган одамнинг хатою нуқсони кам бўлур.

• Ўз ваъдасида турмаганда турли-туман важ карсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

— Алдамчилик ва ҳийлакорлик билан машҳур бўлган бурсак деган йиртқич ҳайвондан ҳам кўра баъзи Бани одамлар кўпроқ алдамчиоқдир.

-- Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юқларига нисбатан енгилроқдир.

– Бирор масалада фикр - мулоҳаза қила бошлаганинда ҳеч бир ошиқма, ҳар томонлама ўйлаб, обдон фикрлаб иш тутгин.

– Сидқидил ва саҳий кимсанинг қалбидан бошқа нарсани сирларнинг сандиғи қилма, яъни ҳар бир учраган кимсани сирдош этмагин.

– Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла.

-- Кимки бахт - иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муродо мақсадига эришиб, хайру барака топар.¹

Юсуф Хос Ҳожиб. Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўловчи билим») дostonидир. Бу дoston ҳижрий йил ҳисоби билан 462- (милодий 1069-70) йилда ёзилган. Муаллиф дostonнинг муқаддимасида ёши эликдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20 – йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани – Баласоғун (Қуз ўрда) XI-XII асрларнинг йирик савдо-сотик ҳамда маданий марказлари-дан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди.²

«Қутадғу билиг»нинг уч қўлёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. Биринчи нусхаси XIX асрнинг 20 йилларида Истамбулда топилди. – Ҳирот нусхаси. Иккинчи қўлёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. – Қоҳира нусхаси, 1913 йилда Наманганда топилди – Наманган нусхаси.³

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга 13000 мисрага яқин бўлиб, у 73 фасл-бобга бўлинган. Ўн бир боби дostonнинг муқаддимаси бўлиб, асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади.⁴ «Қутадғу билиг» ахлоқий таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларигина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масала-ларга бағишланган махсус бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб

¹ Абу-л Қосим аз-Замаҳшарий. Ўша асар. 48-77-бетлар.

² Баласоғуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Окпешин шаҳри ўрнида ҳозир ҳам бор. Н.Маллаев. Ўша асар 1976. 111-бет.

³ Н.Маллаев, Ўша асар, 11-бет.

⁴ Н.Маллаев, Ўша асар, 16-бет.

Ўз ахлоқий - таълимий қарашларини ифодалайди. Халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насихат қилади. Унинг ахлоқий таълимий фикрлари жиддий аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни раванқ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

«Кутадғу билиг» дидактик достони ахлоқ ва одобга доир қимматли панд - насихатларни ўз ичига олади. Достон тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутақаббирликни танқид қилади, кишининг юриш – туриши, ўзини тутиши ҳақида ўғит беради. Булар достоннинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади

«Кутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7-боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

- Уқушқа билигқа бу тилмачи тил,
Ярутгачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил асрлан турур, кўр эшиқда ятур,
Ая авлуг орсик бошингни ятур.
Тилин эмгамиш эр нау тер эшит,
Бу сўз ишка тутғил ўзунга иш эт.
Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
Бошим касмасуни касайин тилим.
Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
Билиб сўзласа сўз билигқа сонур,
Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
Ўгуш сўзда ортуқ осиг кўрмадим,
Яна сўзламишида осиг булмадим.
Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
Туман сўз тугунин бу бир сўзда ёз.

Санга сўзладим ман сўзум, эй ўғул,
 Санга барди бу панд ўзум, эй ўғул...¹
 Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
 Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
 Кишини тил эъозлайди, киши у туфайли бахтга
 эришади,
 Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
 Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
 Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
 Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
 Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат:
 Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
 (У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
 Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
 Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин...
 Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
 Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма.
 Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
 Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
 Кўп сўзда ортик фойда кўрмадим,
 Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
 Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла.
 Туман минг сўз тугуни (жумбоғи)ни шу
 бир сўзда еч.
 Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,
 Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадий сўзнинг қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп ўринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан) сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олтун манинг санга,
 Они тутмағил сан бу, сўзга тенг-а:
 Кумуш ишка тутса тугар олқинур,
 Сўзим ишга тутса кумуш қизғонур.

¹ Н.Маллаев. Ўша асар, 128-бет.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У (лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун)
кумуш қозонади.¹

Аҳмад Югнакий. Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул - ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони»), бадиий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.²

Адиб Аҳмад Югнакийнинг шахсий ҳаёти ва туғилиб ўсган ери ҳақида маълумотлар кам. Айрим манбаларда адибнинг ҳаёти ҳақида берилган маълумотлар тўлиқ эмас.

«Ҳибатул ҳақойиқ»нинг ким томонидан ёзилгани, муаллифнинг исми, отасининг исми, унинг қаерда яшагани, бошқа адибларга нисбатан тутган мавқеи, жисмоний заифлиги ҳақида асарда қисқача маълумотлар мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Отим – адиб Аҳмад, сўзим-панд-насихат, адаб беришдан иборат, сўзим эса бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.³

Шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий эканлигини шахсан ўзи айтиб ўтиши Аҳмад Югнакий чиндан ҳам Югнак деган шаҳарда туғилиб ўсганлиги ва у ерда ижод этганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» деган асарида адиб Аҳмад Югнакий ҳақида маълумот беради.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байт, 11 бобдан ташкил топган.⁴ (Асар нусхалари ҳақида турлича маълумотлар бор).⁵

¹ Н.Маллаев. Ўша асар. 128–129 - бетлар.

² Н.Маллаев. Ўша асар, 138-бет.

³ Н.Маллаев. Ўша асар, 139-бет.

⁴ Қаранг: Н.Маллаев. Ўша асар, 140-бет.

⁵ Қаранг: Аҳмад Югнакий Ҳибатул - ҳақойиқ. Т. 1971. 10-11 бетлар.

Асарнинг бешинчи боби (40-62 - байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боби (63-86-байтлар) тил одобига бағишланган.

«Ҳибатул ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, ахлоқ- одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўғит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лакмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшиттил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак турур.
Тилинг бакта тутғил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонип сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Ўкуш янғшаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшлуғ эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи.
Хирадликму, бўлур тили бўш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики ненг бирикса бир ерда қоли,
Буқанди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янғшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялғон эрса ул эрнинг тили...

(Эшиттил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бўшлиғи бир куни бошга етади. Тили бўш одам ақлли бўлармиди? Бу тилнинг бўшлиғи киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)¹

¹ Қаранг: Аҳмад Югнакий. Ўша асар. 10 - 11-бетлар.

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини кўзгама, бил, ўқ яраси битиб кетадию, лекин тил яраси битмайди).

Шоир дostonнинг тўртинчи бобида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зикналикка қарама қарши кўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман бўлса да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўгтил ўтар эрса сан,
Бахилга қатиг ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўғрила).¹

Алишер Навоий.

Алишер Навоий 1441-йил 9-февралда Ҳирот шаҳрида туғилди.

Шарқ маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга, кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда қадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди.

«Ҳақ йўлида ким санга бир харф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила», --

деб ҳар бир кишини билимли бўлиб етишишига сабабчи бўлган устозини эъзозлашга даъват этган. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Навоий

¹ Н.М.Маллаев. Ўша асар. 143-бет.

нотикликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради. Навоий нотиклик санъатининг буюк қудратига алоҳида эътибор беради. У «Маҳбуб ул - қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насихат аҳли ва воизлар зикрида» деб айтади. Бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради. Навоийнинг фикрича, воиз қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Воизнинг сўzlари таъсирчан ва фойдали бўлмоғи лозим. Воиз керакки «қолаллоҳ» сўз айтса.
2. Нутқ тингловчи учун янгилик билимлар ва ўзгаришлар хабарчиси бўлмоғи лозим. «Ваъз бир мурид ва оғоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур».
3. Нотикнинг ўзи бирор соҳани эгаллаган бўлиши ва ундан сўнг ваъз орқали кишиларга таъсир этиши лозим.
4. Нотик олим ва билимдон ҳар нарсадан хабардор кишидур. «Воизким, бўлғай олим ва муттақийанинг насихатидин чиққан шақий».
5. Нотикнинг сўзи билан иши бир бўлмоғи лозим. Акс ҳолда нутқнинг таъсири бўлмайди. «Улки буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай».

Алишер Навоий нотикликда қисқалик ва равшанликни ёқтиради. Бу жиҳатдан унинг «Маҳбуб-ул қулуб» асаридаги 60 - танбеҳи ўринлидир. «Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар. Кўп дегувчи мумил, муқаррар дегувчи лояъқил» (яъни: Чин сўз эътиборли, яхши сўз қисқа бўлади. Кўп сўзловчи зериктирувчи, қайта гапирадиган - ақлдан озган); - дейди. У тутуруксиз гап билан кишиларнинг ғашига тегувчиларни ақли паст, носоғлом кишилардир, деб баҳолайди. «Улким, димоғида ҳабт - сўзида йўқ рабт (кимнинг димоғида иллат бўлса, сўзида боғланиш йўқ).¹

Димоғи саҳиҳ - гуфтори фасиҳ (мия соғлом бўлса, гап-сўз ҳам ёқими ва хатосиз бўлур). Сўзи ҳисобсиз-ўзи ихтисобсиз (бошвоқсиз). Сўзида паришонлик, ўзида пушаймонлик».²

Навоий воизлик санъатида ном қозонган-Ҳожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий,

¹ Б. Ўринбоев, А. Солиев. Ўша асар. 31-бет.

² Б. Ўринбоев, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

Мавлоно Муин Воизлар ҳақида ўзининг «Мажолисун нафоис» номли тазкирасида фикр билдирган.

Хожа Муайяд Меҳнагий

Алишер Навоий қадрлаган воизлардан бири – Хожа Муайяд Меҳнагий машҳургина эмас, балки нотик, донишманд, юксак билим эгаси бўлган, мавжуд билимларни ўрганиб қолмасдан, уларни такомиллаштирган, тўлдирган. У мазорда шайхлик қилса - да, ўзини халққа жуда яқин тутган ва ўз билимини уларга беришга интиланган: «ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуршўр воқеъ бўлур эрди».¹

Хўжа Меҳнагий муваффақиятлари ва маҳоратининг калити билим доирасининг кенг, мазмунан чуқур эканлигида эди. Навоий ибораси билан айтсак, у «зоҳир улумин» бўлган, яъни ўша даврда аждодларимиз тўплаган билимларнинг деярли ҳаммасини пухта ўзлаштирган, бунинг устига уларни бойитган ҳам.

Меҳнагий ўз даврининг зўр суҳандонларидан бири, ҳокисор шайх бўлишига қарамай, беназир донишмандлиги, зўр воизлик заковати туфайли ҳатто тож-тахт, аркони давлат аъёнларини ҳам таъзим қилдира оладиган нотик эди.²

• **Мавлоно Риёзий**

Алишер Навоийнинг ёзишича: «Ваъз айтиб, минбарда ўз ашъорин ўқур, йиғлаб важди ҳол қилур». Кўринадикки, Риёзий нутқ сўзлаганда, унинг таъсирчанлигини таъминлашда, ижрочиликни биринчи ўринга қўяди. Керак бўлганда, ўз нутқини кишилар қалбига яқин олиб, улар билан бирдамликни, қайғусига, изтиробига шерикликни билдириш мақсадида йиғлашгача бориб етадики, бу нутқ ижрочилигидаги улкан қобилиятдан далолат беради.

Мавлоно Риёзийнинг халққа яқинлигини, нутқининг таъсирчан ва эмоционаллигини таъминлашда, унинг ижтимоий келиб чиқиши ва аҳволи ҳам муҳим рол ўйнаганлиги кўзга ташланади. Риёзий аввал Зова вилоятида қози бўлади.³

Хулоса шуки, бой илм соҳиби, ҳаёт - мамот учун аёвсиз кураш оловида тобланган ва воизлик санъатида шуҳрат қозонган Риёзий ўзининг дарбадар, ҳокисор қисмати билангина эмас, балки ғоявий эзгу амаллари, ижрочилик услублари, мураббийлик маҳорати билан

¹ Қаранг. Б. Ўринбоев, А. Солиев. Ўша асар. 32-бет.

² А. Ортиқов, А. Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: 2002. 18-бет.

³ Б. Ўринбоев, А. Солиев. Ўша асар, 32-бет.

ҳам замондошлари орасида яққол ажралиб турган. Тахаллусидан ҳам, сезилиб турибдики, у узлуксиз риёзат чеккан, аммо машаққатли меҳнати, мардонавор жасорати ва беназир воизлик маҳорати, маърифатпарварлиги туфайли ўзига мангу ҳайкал ўрнатиб кетган сухандондир.¹

Ҳусайн Воиз Кошифий

Ҳусайн Воиз Кошифий XV асрда яшаган сабзаворлик воиз ва буюк ахлоқ муаллимидир. Унинг номи ўз замонидаёқ эл оғзига тушган ва машҳур бўлган. Ҳусайн Воиз Кошифий ўз даврининг забардаст олими, астрономи, шоири ҳам эди. Эрон олими Саид Нафисий Кошифийнинг 40 та асари борлигини айтади. Навоийнинг эътироф қилишича, Ҳусайн Воизнинг «Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай, хусусан, ваъз, иншо (насрий шеър усулида ёзиладиган хат) ва нужумки (юлдузшунослик, астрономия), анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида мутаайин (кўзга кўринарли) ва машҳур ишлари бор...». Унинг нутқлари жўшқин ва эҳтиросли бўлганлигидан кишиларни кўплаб жалб этар эди.

Ҳусайн Воиз нутқларининг таъсирчанлиги, жозибадорлиги ҳақида эслаб, унинг ўғли Фахриддин Али Сафий «Латойифут тавойиф» номли асарида шундай воқеани келтиради:

Кунларнинг бирида аҳли мажлисга Мавлоно Сайид Ғиёсиддин деган машҳур сўз устаси кечикиб келган. Шу мажлисда Абдурахмон Жомий ҳам бор экан. Сайид Ғиёсиддин кириб келиши билан Жомий ундан сўрабди:

– Нечук кечикдингиз, Мавлоно Ғиёсиддин?

– Мени маъзур тутинг, устод, - дебди Ғиёсиддин, - келаётган эдим, масжиди жомеъда Ҳусайн Воиз нутқ сўзлаётган экан, шунга маҳлиё бўлиб қолибман.

Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда, бу ишга Ҳусайн Воизни муносиб кўрганлар.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари мазмундорлиги, таъсирчанлиги, ўзига жалб этиш қувватини мужассам этганлиги,

¹ А.Ортиқов, А.Ортиқов. Ўша асар. 19-бет.

унинг техникасини ўрганиш ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам характерлидир.¹

Мавлоно Муин Воиз

Алишер Навоий давридаги машҳур нотиклардан бири. У ҳақда Навоий: «Ҳоло ўзи дағи азим воиздурур ва муридлари кўп» - деб ёзади. Кўринадики, Муин Воиз нотикқина бўлиб қолмай, ўзининг нотиклик мактабига, шогирдларига ҳам эга бўлган. Унинг нутқ, ижрочилик маҳоратини таҳлил этиб, Навоий: «Минбар устида девановор илк ташламоғи ва тахтани тепмоғи кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва кўп баланд ва паст сўзлар айтур. Чун жунунға муътариф, ҳар нав сўз айтса мазурдур...» - деб ёзади.

Бундан англашиладики, Муин Воиз нутқнинг ижрочилик томонига алоҳида эътибор қилган ва бутун хатти-ҳаракатларини, имо-ишораларини ишга сола билганки, гарчи у ўзини «Муин девона» деб эълон қилган бўлса-да, унинг «девона сифат» гаплари халқ дилига яқин бўлганлигидан йиғилганларга манзур бўлган.

У ҳар қандай мансабдан воизликни аъло билган ва ўз акаси Мавлоно Низомиддин унга Ҳирот шаҳри қозилигини икки марта тавсия этса-да, уни рад этган. Шу туфайли, унинг акаси: «Муини мо қобилияти бисъёр дошт, ни зинапояи чўбин ўро зоеъ сохт» (Муинимизнинг қобилияти кўп эди, уни бу ёғоч зинапоя (минбар) ишдан чиқарди), деганлигини Навоий қайд этади.²

Воизлик санъати Ўрта Осиё халқларининг, хусусан, ўзбек миллатининг маънавияти тарихида зарҳал ҳарфлар билан ёзилишига арзигулик саҳифаларни бизга мерос қилиб қолдирган.

Адабиётлар

1. А.Ортиқов, А.Ортиқов. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т.: 2002.
2. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: 2002.
3. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т.: 1992.
4. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул - ҳақойиқ. Т.: 1971.
5. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати. Т.: 1984.
6. М.М.Хайруллаев. Форобий. Т.: 1991.
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
8. С.Иномхўжаев. Нотиклик санъати асослари. Т.: 1982.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 34-бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 1984. 35-бет.

9. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т.: 1972.
10. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993.
11. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
12. У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиев Ўзбек адабий тили тарихи. Т.: 1995.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА НУТҚ ОДОБИ

Саволлар

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди нима учун халқ қадриятларининг тарбиявий қисми ҳисобланади?
2. Мифлар нима?
3. Мақоллар ва маталлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Топишмоқлар бошқа жанрлардан қайси хусусиятлари билан фарқланди?
5. Афсоналар қандай хусусиятлари билан мифлардан фарқланади?
6. Латифа ва лофларнинг умумий хусусияти нимадан иборат?
7. Эртақлар бошқа жанрлардан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
8. Халқ кўшиқларининг қандай кўринишлари бор?
9. Нима учун аския фақат ўзбек халқ оғзаки ижодига хос жанр ҳисобланади?
10. Достончилик аъёналари ҳақида нималар биласиз?

Топшириқлар

1. Ўрта Осиёда яшайдиган халқларнинг ўтмиш ҳаёти билан боғлиқ мифлар ҳақида ёзинг.
2. «Халқ мақолларини биламан» мавзуида ижодий мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда, масалаларни изоҳланг).
3. Топишмоқлар айтиш ва уларни топиш бўйича мусобақага тайёрланинг (ёзма тарзда).
4. Мустақил равишда афсона ва ривоятлар ёзиб олинг ва таҳлил қилинг.
5. Афанди образи учрайдиган латифалардан ёзиб келинг.
6. «Эртақларда нутқ одоби масаласи» мавзусида ёзма иш ёзинг.
7. Аллалардан ёд олинг.
8. Аскияда нутқ маданияти мавзусида ёзма иш ёзинг.
9. Достонлардан парчалар ёдланг.
10. Маросим кўшиқларидан намуналар келтиринг (ёзинг).

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР (МАЖМУА)

Мақоллар

1. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.
2. Ҳақ сўзга ўлим йўқ.
3. Оз сўз – соз сўз.
4. Тилни билиш – дилни билиш.
5. Нотиқ маҳмадона бўлса, мажлисининг бурди кетар.
6. Тилдан қоқилишдан кўра, оёқдан қоқилиш афзал.
7. Гапнинг тагини гап очар.
8. Бефойда сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма.
9. Яхши гап билан илон инидан чиқади.
10. Айтилган сўз отилган ўқ.
11. Сөвдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил.
12. Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.
13. Кўп билган оз сўзлар, оз бўлса ҳам соз сўзлар.
14. Қиличнинг заҳри кетса ҳам, сўзнинг заҳри кетмас.
15. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи.

Топишмоқлар

1. Зарга сотилмас, зўрга топилмас. *(вақт)*
2. Отлари ҳар хил, ёшлари бир хил. *(ҳафта кунлари)*

3. Темир кўрғон ичида Қизил тойчоқ ўйнайди. *(Тил)*
4. Бир нафасда оламни кезар. *(фикр)*
5. Югургандан ўтади,
Бир вақтда етади,
Ўқ эмас, отилади,
Қуш эмас, учади *(фикр).*
6. Узоқнинг у ёғинда,
Яқиннинг бу ёғинда.
Кўринмас кўзга,
Тинч бермас бизга *(ҳаёл).*
7. Асалдан ширин,
Заҳардан аччиқ *(сўз, гап).*
8. Бировни сўйдирар,
Бировни кўйдирар *(сўз, гап)*
9. Оғзимни очдим, учди кетди,
Самарқанду Бухора бориб етди *(сўз, гап).*
10. Оғиздан чиққанча меники,
Оғиздан чиққани элники *(сўз, гап).*
11. Ўт эмас, кўйдирар,
Пичоқ эмас, сўйдирар *(ёлгон сўз).*
12. Ким суялди,
Ўша уялди *(ёлгон сўз).*
13. Тинмас битта
Тинглар мингта *(радио).*
14. Катта қути, кўзи бор,
Кўп томоша, сўзи бор *(телевизор).*
15. Асал эмас, ёқади
Ари эмас, чақади *(гап, сўз).*

16. Жўшиб куйлар акаси
Рақсга тушар укаси *(шамол, ўсимлик).*

Ҳазил сўроқлар ва сўз ўйини

1. Нима ҳамма тилда ҳам гапиради? *(акс садо).*
2. Одамзодда нима кўп? *(умид, режа).*
3. Дунёда нима чаққон? *(фикр).*
4. Дунёда нима югурик? *(фикр).*
5. Дунёда нима қиммат? *(ростлик).*
6. Дунёда нима кўринмайди? *(севги).*
7. Юмук кўз билан нимани кўриш мумкин? *(туш).*
8. Қайси жойда осмон паст бўлади? *(сувда).*
9. Денгиз остида қандай тош бўлмайди? *(қуруқ тош).*
10. Дунёда бир нарса борки, у бўлмаса ҳеч ким бир бирини танймайди, у нима? *(исм)*
11. Юки бўлса юради,
юксиз тўхтади. *(осма соат).*
12. Ёмғир ёғиб турганда, қарға
қандай дарахтга қўнади? *(ҳўл дарахтга).*
13. Қора мушук қай вақт уйга
осонгина кирди олади? *(эшик очиқ бўлса).*
14. Бир оилада чолу кампир яшайди.
Уларнинг икки ўғли бор.
Ҳар бир ўғлининг биттадан синглиси бор.

Шу оилада нечта жон бор?

(5 та: чолу кампир, икки ўғил, бир қиз)

15. Анҳор бўйида уч қарагай ўсади. Уларнинг ҳар бирида учтадан йўгон шохи бор, ҳар бир йўгон шохида бештадан новда бор. Ҳар бир новдада етти донадан олма бўлса, ҳаммаси бўлиб нечта дона олма бор?

(битта ҳам олма йўқ, қарагайда олма бўлмайди)

Р И В О Я Т

Ўтмишда ови юрса ҳам дови юрмай, тобора камбағаллашиб бораётган бир деҳқон йўл четида ўйланиб турса, фақиргина йўловчи ўтиб қолибди. Шунда деҳқон:

– Эй донишманд, нима эксам, мен бойиб кетаман? – деб маслаҳат сўрабди.

Йўловчи унга пиёз экишни тавсия этибди. Қарангки, нотаниш йўловчининг гапига кирган деҳқон ўша йили чиндан ҳам бойиб кетибди. Шодлигидан босар - тусарини билмай қолган деҳқонга яна ўша одмигина йўловчи учраганида:

– Эй гадо, нима эксам, мен янада бойиб кетаман? – деб иккинчи мартаба мурожаат қилибди.

Шунда у яна бир экиннинг номини айтиб, йўлида давом этибди. Фалакнинг гардишини қарангки, кейинги йили деҳқоннинг омади чопмай, илгаригидан ҳам камбағаллашиб кетибди.

Бундан ғоятда ғазабланган деҳқон ҳалиги йўловчини сабрсизлик билан кута бошлабди. Ниҳоят, у нотаниш йўловчи билан дуч келибди ва :

– Эй нотавон йўловчи, нега мени алдадинг? Сенинг гапингга кириб, янада бойиш ўрнига буткул камбағаллашиб кетдим-ку?, – деб ғазаб қилибди.

– Ўзингни бос, - дебди йўловчи. – Биринчи йили сен менга «донишманд» деб мурожаат қилдинг. Мен сенга донишманднинг жавобини бердим. Натижада сен бойиб кетдинг. Кейинги сафар эса менга «гадо» сўзини муносиб кўрдинг ва мен сенга гадонинг жавобини бердим, - деган экан...¹

¹ Қаранг. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997. 60-бет.

«Е тўним, е...» афанди.

«Афанди бир куни тўйга борган эди, усти-боши эски бўлганлиги учун унга ҳеч ким эътибор бермади. У тўйхонадан тезда чиқиб, бир ошнасининг кийимларини кийиб, яна қайтиб келди. Афандини иззат-икром билан тўрга ўтказдилар, олдига турли-туман ноз-неъматлар келтириб қўйдилар. Бу аҳволни кўрган Афанди устидаги тўнга қараб:

-- Бу овқатлардан е, тўним, е!, -- дейди.

Ажабланган одамлар бунинг сабабини сўраганларида у:

-- Мадомики, бутун ҳурмат, эҳтиром янги тўнга экан, таомни ҳам у есинда, - деб жавоб берибди».¹

«Луқмони ҳақим йўлда бораётсалар, бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар, хаста одам оғриққа чидаёлмай дод дер эмиш. Табиблар келиб, уни бугун-эрта ўлади, дейишибди экан. Луқмони ҳақим хастанинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларки: «Дардингизга даво бор. Илон захри сизга шифо бергай». Хаста дебдики: «Илон захрини мен қандай топай? Бир бедаво бўлсам... Ё мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Оллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони ҳақимга рўбаро қилганида эди, у зот мени ташламас эдилар». Луқмони ҳақим бу нолани тинглаб, айтибдиларки: - «Зинҳор ташламасман». Хуллас, ҳазрат Луқмони ҳақим илонзорга бориб, бир ёшроқ илонни бўғзидан бўғиб турибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кирибди ва дебдики: «Эй инсон фарзанди, сен нечун мени бўғаётирсан? Оллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?». «Оллоҳ сенга қандай жабрлар қилди?», деб сўрабдилар Луқмони ҳақим. «Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб, жонимни оларсанми?». Луқмони ҳақим дебдилар: «Шундай қилмасам бир одам ҳаётдан кўз юмар». Илон дебди: «Ажаб! У одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? Ахир у ҳам Оллоҳнинг бир маҳлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақламоқ учун иккинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг захримни даф эта оласанми?» Луқмони ҳақим айтибдилар: «ҳа, даф эта оламан». Илон дебди: «Унда менинг захрим кучли эмас экан. Дунёда шундай заҳар борки, сен

¹ Сиддик Мўмин. Ўша асар. 81-бет.

уни зинҳор даф эта олмассан!»). «Қандай заҳар?. Қора қуртниками?», - дебдилар Лукмони ҳаким. «Э, йўк, -- дебди илон. – Дунёда энг кучли заҳар – одамнинг заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса, албатта, ўлим ҳақдир! Оллоҳ биз – илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз – одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен сақлаб қолмоқчи бўлаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни ўз дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга хатто Лукмони ҳаким ҳам даво топмагай. Қўй, у ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...»¹

МЕҲР БАЙТЛАРИ

(Аллалардан намуналар)

Тоғлардаги шунқорим-а, алла,
Боғимдаги булбулим-а, алла,
Бешиқдаги қоплоним-а, алла,
Қўлимдаги ботирим-а, алла.

Улғайиб ўса, алла,
Кўкдаги юлдузим-а алла,
Белгинамнинг қуввати-я, алла.
Кўзгинамнинг гавҳари-я, алла.

Алла айтиб юраин-а, алла.
Қўзичоғим болам-а, алла,
Катта бўлиб жоним-а, алла,
Ватанга содиқ бўл-а, алла.

Кўзимнинг нури-я, алла,
Меҳр-оқибатли бўл-а, алла.

* * *

Тўйиб - тўйиб ўпай сени,
Ширин дўмбоғим, алла.
Қучоғимда яшаб турган,
Машғал чироғим, алла.

¹ Т.Малик Шайтанат III китоб 315-бет.

Эрка ўғлим катта бўлгин,
Қўриқчи бўлгин, алла.
Бошга келган балоларни,
Йўқ килиб тургин, алла.

Алла-алла айтайин, алла,
Устингга тўним ёпайин, алла,
Бу гариблик ҳасратин, алла,
Кимларга бориб айтайин, алла.

Ухла, эркам, ол ором,
Алла-алла жон болам, алла.
Мендан зурриёд, мендан ном,
Богда очилган лолам, алла.

Сенга кўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдур мурод, алла,
Юрту элга суянсанг, алла.
Сенга бўлгуси қанот, алла,

Осмонда учган қушлар, алла,
Секин чиқар товушлар, алла,
Мени солма қайғуга, алла,
Болам тўйсин уйқуга, алла.

Бошингда ўлтираман,
Алла айтиб тун бўйи, алла.
Юрагимни пайванд қилай,
Сенга жоним шу кўйи, алла.

Алла десам бор бўлгин, алла,
Менга номус-ор бўлгин, алла,
Катта бўлган чоғингда, алла,
Халққа вафодор бўлгин, алла.

Улғай болам, гул Ватан, алла,
Ботир бўлиб ўсгил кўзим, алла,

Сени кўриб бу чаманда, алла,
Яйрай-кувонай, юлдузим, алла.

Алла айтай жоним болам,
Ухлаб қолгин-а, алла...
Бешиқларда роҳатланиб,
Ором олгин, алла...

Уйларимни ёритувчи,
Ёруғ юлдузим, алла-ё...
Дилларимни равшан қилгин,
Равшан чироғим, алла...

Арслон билакли, шер юракли,
Қоплонгинам бўлгин-а, алла,
Катта бўлиб Ватанингга,
Содиқ бўлгина, алла...¹

¹ Қаранг: Тафаккур чечаклари (Ўзбек халқ кўшиқлари). –Т. 1992.

Адабиётлар

1. Акл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1967.
2. Ипак йўли афсоналари. Т.: 1993.
3. Маҳмуд Саттор. Ўзбекнинг гали қизиқ. Т.: 1994.
4. М.Абдурахмонов. Ўзбек топишмоқлари. Т.: 1991
5. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
6. О.Мадаев, Т.Собитова. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
7. Оз – оз ўрганиб доно бўлур. Т.: 1998.
8. С.Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона. 1997.
9. Т.Малик. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т.: 1997.
10. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т.: 1992.
11. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани. Т.: 2001.

КАЙКОВУСНИНГ «ҚОБУСНОМА» АСАРИДА СУХАНДОНЛИК

Саволлар

1. Шарқ алломаларининг ахлокий - тарбиявий асарларидан қайсиларини биласиз?
2. Кайковус қачон ва қаерда туғилган?
3. «Қобуснома» қачон ёзилган?
4. Кайковус «Қобуснома»ни кимга бағишлаб ёзган?
5. «Қобуснома» қайси тилларга ва кимлар томонидан таржима қилинган?
6. «Қобуснома» неча бобдан иборат ва унда қандай воқеалар берилади?
7. Асарда кишилар неча тоифага ажратилган?
8. Сўзлар неча тоифага ажратилган?

Тошпириқлар

1. «Қобуснома»ни синчиклаб ўқиб чиқинг.
2. Ҳаётдан «тўрт нав сўзларга» мисол ёзинг.
3. «Халойиқ ҳам тўрт нав»ига ҳаётдан мисол ёзинг.
4. Асарнинг еттинчи бобини синчиклаб ўқинг ва гапириб беринг.
5. Бадиий адабиётлардаги нутқ одоби ҳақидаги ҳикоялардан кўчириб ёзинг.
6. Асарнинг еттинчи бобидаги ҳикояларни кўчириб ёзинг.

Кайковус «Қобуснома». Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари шарқ халқлари орасида маълум ва машҳурдир. Асардаги мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар уни янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

XI асрнинг 82-83-йилларида ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насихатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атади.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини ўзига жалб этиб келган. Олимлар

«Қобуснома»ни диққат билан ўргандилар ва ўз тилларига таржима қилдилар. Масалан: 1702-1705 - йилларда турк тилига, 1786-1787 - йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан татар тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари 1886 - йилда рус тилига, шу йили француз тилига, 1811 – йилда немис тилига, Е.Э.Бертельс томонидан 1953 - йилда иккинчи марта рус тилига таржима қилинади. Демак, XIX асрданоқ асар инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинади. 1935 йилда Техронда Саид Нафисий томонидан босмадан чиқарилди.

1860 - йилда «Қобуснома» илк бор ўзбек тилига буюк шоир ва мутаффақир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965-1973 ва 1986-йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари туфайли уч марта нашр қилинган эди. 1994-йилда «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида яна С.Долимов томонидан нашрдан чиқарилди.

Асарнинг еттинчи боби: Сухандонлик била баланд мартабали, бўлмоқ зикрида.

Киши сухандон, сухангўй (нотик бўлиши керак. Аммо эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлгон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост дегил ва лекин, ёлгонга ўхшагон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшагон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдан парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳ И К О Я Т

Билғил, мен амиралмўъмин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарф тутдим..

Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул

¹ Қаранг. Қобуснома. -Т. 1994, 3-9 бетлар.

бағоят хушманд, одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир куни мени кўруб, кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъкул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъкул тушиб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендан ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб - ғаройибларидин сўз очилди. Сўз аносинда мен дедим: «Гургонда Сиёвакс деғон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк курт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул куртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул куртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтарғон хотинлардин бири куртни босиб ўлдурса, бошига кўторғон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалағон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, ковоғи солик) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир куни Фирузон Дайлимий бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айтгудек ёлғон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитғондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, куртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар..

Бу хат тўрт ой муддаттида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздум. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди:

«Мен худ¹ таҳқиқ² булурманким, сенингдек кишидан ёлгон сўз зоҳир бўлмағусидир, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиги била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдурким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, у жоҳилдур... ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навдур; бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон: учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон, тўртинчиси, билантурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айттувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдир. Чунки айтсанг ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошингга улуғ шўриш ва ғавғо пайдо килурсан. Шул важдиң ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири ҳўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира³ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

¹ Худ - ўз, ўзим.

² Таҳқиқ - бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

³ Тира – коронгу

ҲИКОЯТ

Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни¹ чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлгусидир. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитган Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиг ва андуҳлиг сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янғлиг рўзгор сурарман?» - деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир² қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Буюрди, сўнгги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то суҳангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Суҳангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъкул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъкул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлган бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтғил... вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишға ситам қилган бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост дегил ва беъманиликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмагон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билгон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмагон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

¹ Муаббир – тушни таъбир қилувчи.

² Таҳрир – мақсадини оғзаки аёнлаштириш.

ҲИКОЯТ

Бундоғ айтурларки, Анушировон Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билгон сўз учун ерман, аммо билмагон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билгон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлик деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойикнинг орасида бир кишининг кулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтгон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт⁵ бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

¹ Ифрот - ҳаддан ошиш.

² Сангин - оғир.

³ Роз - сир.

⁴ Эҳтироз - сакланиш, эҳтиётланиш.

⁵ Фавт - йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ - ўлмоқ.

Адабиётлар

1. Кайковус Қобуснома. Т. 1994.
2. Кайковус Қобуснома. Т. 1986.
3. Кайковус Қобуснома. Т. 1973.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ИЖОДИДА НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ

Саволлар

1. Навоийнинг фикрича воиз қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
 2. Навоий қайси асарида воизлик санъатига алоҳида тўхталиб ўтади?
 3. Навоий тан олган воизлардан кимларни биласиз?
 4. Воизлик қандай баҳоланади?
 5. Тилшуносликка оид қандай асарларини биласиз?
 6. Навоийнинг қуйидаги матлаъли ғазалини ким юқори баҳолаган эди?
Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш...
7. Навоий ҳақида қандай ривоятлар биласиз?
 8. Навоий ҳақида қандай шеър ва қўшиқлар биласиз?
 9. Навоий Хусайн Воиз Кошифий ҳақида қайси асарида маълумот беради?

Топшириқлар

1. Алишер Навоийнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларидан ёзинг.
2. Навоийнинг нотиклиги ифодаланган ривоятлардан топиб ёзинг.
3. «Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур» мақолини изоҳланг.
4. «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, ҳоли қайтсин», фикрини изоҳланг.
5. «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир», маъносини изоҳланг.

Алишер Навоий

Алишер Навоий ибрат бўлгулик ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Болалигидан зийрак ва қобилиятли бўлган Алишерни тўрт ёшида ўқишга берадилар. Ота ва она унинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт – шароитларни яратиб берадилар. У адабий асарларни кунт билан ўқий бошлайди. Саъдий, Фаридиддин Аттор асарларини қайта қайта ўқир ва ёд олар эди. Алишер бадий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 10 – 12 ёшларидаёқ бадий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида анча кексайиб қолган Лутфий шогирди навқирон Алишердан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий куйидаги матлаъли ғазални ўқиган;

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш...

Бу ажойиб ғазалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг байт шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим», - деган.¹

Навоий дўсти Хусайн Бойқаро тахтни эгаллагач, унинг саройида муҳрдор, вазир лавозимларини бажарди. Мамлакатнинг обод ва фаровон бўлиши, санъат ва адабиётнинг ривожланишига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшди. Айни пайтда ижоддан бир соат ҳам бўшамай, ўзбек адабиёти хазинасини шеърӣ дурдоналар билан бойитди. Ўлмас асарлар яратди.

Алишер Навоий ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари киёмига етказиб баён этилган.

Навоий сўзнинг ҳашамдорлигидан кўра, ҳаққонийлигини улуғлайди. Фикринг халқ учун фойдали ва тушунарли бўлсин десанг, содда тилда гапир, дейди: «Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдир, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча

¹ Қаранг: Н.М.Малласв. Ўша асар, 363-364 – бетлар.

сўзида фасихрок, сўзи қабихрок. Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилғи иборат соддалиғидин йўқ таассуф».

Навойй яхши сўзли, эл учун фойдали нотикларга ён босади. Уларнинг хизматини масжид имомларининг қилаётган ишларидан юқори кўяди. Шу туфайли улар учун имомларга нисбатан анча кўп маблағ ажратишни тавсия этади: «Воизга йиллик нақди беш юз олтун, буғдой ўн юк. Имомга масжиди жомеъда хатиб бўлиб, мактабдағи тутғай, йиллик нақди икки юз олтун, буғдой ўн юк».¹

Алишер Навоййнинг тил ва нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, нутқ санъати ҳақида айтган фикрларида қадимий туркий халқларнинг нутқ маданияти борасидаги бой ва ноёб мероси маҳорат билан умумлаштирилган.

Навойй асарларида нутқ одобининг талаблари ҳақида фикрлар бор.

1. Тилни, сўзни қадрла, уни ҳурмат қил:

Донау дур сўзини афсона бил,

Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

(«Хамса», 34-бет).

2. Яхши сўзли олиш (нутқ) – санъатдир, ноёб ҳунардир.

Уни эгаллашга интилгин:

Эрдин сўз ҳунар, энчдин бўз ҳунар

(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

3. Инсоннинг одоб ахлоқини белгилайдиган омиллардан бири унинг сўзи, нутқидир: Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиғи сўз била.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 79-бет).

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,

Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,

Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,

Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин

(«Назм ул-жавоҳир»дан, 41-бет).

¹ Б. Ўринбоев, А. Солиев. Ўша асар, 32-бет.

4. Кишининг сўзи (нутқи) унинг ақлий камолотидан дарак беради:

Одамки демак бирла киромийдиру бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуру бас,
Сихҳат ончаки, аҳли ақл комидуру бас,
Ақлига далил анинг каломидуру бас.
(«Назмул-жавоҳир»дан,25-бет).

5. Сўзлаганда дилинг билан тилинг бир бўлсин, чунки дилдаги тилга чиқади:

Ҳақ сени севгай эл била бўлсанг,
Тилу кўнглунгни бир қилиб биррўй,
Нукта сурсанг шукуфтау хандон,
Зист қилсанг, кушодоу хушрўй.
(«Арбаин» дан, 59-бет).

6. Сўзлаганда ўйлаб сўзла, тушуниб, билиб гапир: Сўзни кўнглунгда пишқармагунча тилга келтурма, Ҳарнаким кўнглунгда бўлса тил сурма.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

7. Хушмуомала, ширинсўз бўл. Тилинг билан кишиларга озор берма:

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар.
Юмшоғи кўнгуллари гирифтор айлар.
(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

8. Чин, тўғри сўзла, нутқингда ҳалол бўя. Ёлғон сўз бахтсизлик келтиради. Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар... сўзки фасоҳат зеваридинг муаян эмасдур, анга чинлик зевари басдур. Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабях.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 63-бет).

Хиралманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулук эмас.

Киши чинда сўз зебо, дурур,
Неча мухтасар бўлса авло дурур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 83-бет).

9. Яхши, эзгу сўз (нутқ) кишига обрў, бахт келтиради. Эзгу сўзли бўл:

Ким истаса мазҳари каромат бўлмоқ,
Ҳар навъ ишда истиқомат бўлмоқ
Сўздир анга мўжиби ғаромат бўлмоқ,
Тил забтидадур анга саломат бўлмоқ.
(«Назмул-жавоҳир» дан,43-бет).

10. Тилдан тухмат учун фойдаланма. Тухматчидан қоч, ундан нафратлан:

Бировким ёлғон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлғон юзин ёғлағай. Кабира гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, захра гуноҳдур – оз сўз ҳамки ўтрукдур, захри муҳликдур – агарчи миқдори ўксукдур.

(«Маҳбуб ул-қулуб» 61-бет).

Эл айбини айтурға бировким узотир тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 69-бет).

11. Тилингни тий. Кўп сўз, эзма ва вайсақи бўлма. Бу зарарлидир. Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма. Оз деган оз янчилур, оз еган оз йиқилур.
(«Маҳбуб ул-қулуб» 82-бет).

Тил илдамидин бўлур ғаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил.
Оз сўзлагандин истиқомат ҳосил,
Соқитлигинин вале саломат ҳосил.
(«Назмул-жавоҳир» дан,31-бет).

12. Сўзлаганда шароитни, суҳбатдошингни ҳисобга ол, беўрин сўз айтма... «...Золим ва бе дард суҳбатида нукта сурма, наммом ва

номард мулояматида дам урма. Доно иликдин борғондин сўз айтма, ўтган йигитлик орзу билан қайтмас».

(«Маҳбуб ул-қулуб» 84-бет).

13. Бўш оғиз бўлма, суҳбат сирларини сақлашга ўрган:

Қайси мажлисдаким эшитсанг сўз,
Билгил ул сўз санга омонатдур,
Гар ани ўзга ерга нақл этсанг,
Ул омонатга бу хиёнатдур.

(«Арбаин» дан, 57-бет).

14. Гапирганда қайтариқлардан қоч, чунки улар фикрнинг таъсирини сусайтиради:

Бир деганни икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

(«Хамса», 484-бет).

Нутқ одобининг қайд қилинган маданий - ахлоқий талаб ва асослари нутқ меъёрлари сифатида қадимий даврлардан бери авлоддан авлодга ўтиб келган. Ушбу нутқий меъёрларнинг сақланиши, ўзгартирилиши ва яшаб келишида оилавий анъаналар, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошлар (сўзловчи ва тингловчилар)нинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши, таълим тарбия, ўғит-насихат жараёни, шунингдек нутқий одоб меъёрлари ҳақида ёзилган адабиётларни мутолаа қилиш асосий ўрин тутган.

Демак, кишиларнинг қандайдир тўғри, таъсирчан, чиройли ва яхши гапиришга интилиши ва унга оид одатий қоидалар қадимий тарихга эгадир. Бундай одат қадимий ўтмишдан ҳозирга қадар мангу анъана сифатида яшаб ва такомиллашиб келган. Бироқ, нутқ маданияти тушунчаси билан боғлиқ ушбу нутқий одатлар турли даврларда муаян хусусиятлари билан фарқланиб турган. Айниқса, адабий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган нутқ одоби (нутқ маданияти) тасаввурлари, адабий тил пайдо бўлгандан кейинги давр нутқ маданияти тасаввуридан фарқланади.¹

¹ Р.Қўнгулов ва б. Ўта асар, 25 бет.

НАСИХАТ АҲЛИ ВА ВОИЗЛАР ЗИКРИДА

Воиз керакки, «қолаллоҳ» сўз айтса ва «қола расулуллоҳ» мухолафатидин қайтса, худо ва расул йўлига қадам урса. Ўзи киргондин сўнгра насихат била элни ҳам кивурса. Юрумагон йўлга элни бошқармоқ - мусофирни йўлдин чиқормоқдур ва биёбонга кетурмак ва бодияда итурмақдур. Усрукки, элга буюрғай хушёрлик уйкувчидекдурки, элга буюрғай бедорлик. Уйкусида сўз деган жевлигон бўлур ва дегондек қилмоқ не дегон бўлур.

Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насихатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва ғайри мақсуд ерга етар.

Воиз улдурки, мажлисиға холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва мутаққий – анинг насихатидин чиққан шақий. Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. Назоирхон била сургувчи мақол – дастӣёр била йирлағувчи қаввол.

Қитъа:

Воизки, дастӣерсиз ўлмас сухангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тенгри сўзин аёлғувчи бўлмай дея олмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.¹

Тилга ихтиёрсиз элга эътиборсиз. Ҳарзагўйким, кўп тақаллум сургай, итдебдурким, кеча тонг отқунга хургай. Ямон тиллик андоқким эл кўнглига жароҳат еткурур, ўз бошиға ҳам офат еткурур. Нодоннинг муваҳҳиш-ҳарзаға бўғзин кирмоғи-эшакнинг жиҳатсиз қичқирмоғи. Хўшгўйким, сўзни рифқ ва мусово била айтғай, кўнгулга юз ғам келадурғон бўлса, анинг сўзидин қайтғай. Сўздадур ҳар яхшилиқни имкони бор, мунда дебдурларки, нафаснинг жони бор. Масиҳоқим, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди.

Макруҳеки, ҳарзаси тавил ва овози қарихдур, ўзи савти била қурбақаға шаҳиддур. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манбаъ ҳам тил, аҳли шақоватлар наҳс қавқабига матлаъ ҳам тил. Тилига

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 14-том -Т. 1998. 32-33 – бетлар.

иктидорлиғ-ҳакими хирадманд; сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд. Тилки фасих ва дилпазир бўлғай-хўброқ, агар кўнгул била бир бўлғай.

Тил ва кўнгул хўброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва ғунча марғуброқ раёхиндурлар бўстонда. Одаме тил била сойир била ҳайвондан мумтоз бўлур ва ҳам анинг била инсонга сарафроз бўлур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидир.

Айн ул-қузот тил шарафидин Масих гуфтор бўлди ва Ҳусайн Мансур тил сурътидин дорға сазавор.

Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башорати яна жисмиға жон берур.

Тилдин азубат дилписанддур ва лийнат судманд. Чучук тилки, аччиғлиққа эврулди, зарари ом бўлди, қандники, мускир бода қилдилар, харом бўлди. Чучук сўз соф кўнгулларға қўшдур, барча атфол таъбиға мулойим ҳалвофурушдур.

• **Байт:**

Хуш сўзга қим ўлса масту беҳуш,
Шарбат аро захрни қилур нўш.

Ҳаркимки, сўзи ёлғон зоҳир бўлғоч уёлғон. Ёлғонни чиндек айтқувчи суханвар-кумушни олтун рўкач қилувчи заргар. Ёлғон афсоналарда уялтиргувчи, ёлғончи уйқуда такаллум сургувчи. Ёлғон айтгувчи гафлатдадур. Сўзнинг аснофи бағоят чўқдур, ёлғондин ямонроқ синфи йўқдур.

Улки ёлғон била сарфи авкот этгай, анга бу ямон келмагай яна мубоҳот этгай. Агар мустамийинни гофил топқай, ёлғонин чинға ўтқарса мақсудин ҳосил топқай. Зиҳи тенгриға ямон, не тенгридин, не халқдин шарманда. Мундоқ наҳснинг чун эрур юзи ямонлик сари, бу нуҳусатшиор қутлуғ уйдин ташқари.

Байт:

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунё дурур, яъники, ўлтурмак керак.

Бировким, ёлгон сўзни бировга боғлағай, ўз қаро бўлгон юзин ёқлағай, кабира гуноҳдур-агарчи миқдори ўксукдур.

Байт:

Заҳрнинг оз эса миқдори доғи муҳликдур,
Игнанинг нўғи заиф эрса доғи кўр қилур.

Улки, сўзни бир ердин яна бир ерга еткургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз бўйнуға индургай. Наммомлик чин сўзга маъмнудур. Агар зуҳур этгай-хаёл қилки, ёлгон сўзга не етгай. Сўз тергувчининг агар улуғи, агар кичиги-билки эрурлар тамуғ ўтининг тутруғи.

Байт:

Ким сўзни териб айтгувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудиға тергай.

Улки, жуз қувват даъвиси изҳор қилмас, гўёки, ҳақнинг қавий[•] ул-матин эрканин билмас. Одамеки, қувват хаёлин кўнглига кечирур-туфроғедурким, ел урғоч учурур. Дунё дор ул-ҳаводисдур ва анга кўнгул боғламоққа ғафлат боисдур. Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатиға эътимод қилмоқ хато.¹

¹ Р.Қўнгуоров ва б. Ўша асар, 23-24 - бетлар.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том.
Т.: 1997.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том.
Т.: 1998.
3. Алишер Навоий. Вақфия. Т.: 1991.
4. Алишер Навоий. Лисонут тайр. 11 том. Т.: 1996.
5. Б.Аҳмедов. Навоий замондошлари хотирасида. Т.:
1985.
6. Б.Ҳасанов. Навоий асарлари учун қисқача луғат Т.:
1993.
7. М.Жўраев. Эл деса Навоийни Т.: 1991.
8. Б.Ўринбоев, А.Солиев. Нотиклик маҳорати Т.: 1984.
9. Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Истиқлол ва она
тилимиз Т.: 1998.
10. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1976.
11. Р.Қўнгуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва
ушлубияти асослари Т.: 1992.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ НОТИҚЛИК САНЪАТИ ҲАҚИДА

Саволлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг воизлик санъатига бағишланган қандай асарлари мавжуд?
2. Алишер Навоий ва Ҳусайин Воиз Кошифий ўртасидаги муносабат қандай бўлган?
3. Воиз ва Кошифий сўзларининг маъноси нима англатади?
4. Ҳусайин Воиз Кошифий ҳақида нималарни биласиз?

Топшириқлар

1. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» асаридаги нутққа, нутқ санъатига оид фикрларни аниқланг.
2. Ҳусайин Воиз Кошифий маддоҳларни неча гуруҳга ажратади.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

Ҳусайин Воиз Кошифий XV асрда Ҳиротда яшаб ижод этган таниқли олим ва нотик бўлган. Унинг «Тафсири Ҳусайни», «Ахлоқи Муҳсиний», «Анвори Сухайлий» каби асарлари жуда машҳур бўлган. Ҳусайин Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти бўлган. У нотикликда, хусусан, ваъзхонликда ниҳоятда машҳур бўлганлиги учун ҳам «воиз» унвонига сазовор бўлган. «Кошифий» кашф этувчи, деган маънони англатади. Одамлар Ҳусайин Воизнинг ҳар бир ваъзидан сўнг янги-янги нарсаларни кашф қилганлар, эгаллаганлар. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг асарларида ҳикоя, ривоят, шеърӣй парчалар жой олган бўлиб, юксак ахлоқий ғоялар поклик, имон, эътиқод, эзгулик тараннум этилади. Унинг асарларида панд-насихат ва ҳикмат кенг ўрин олган. Ҳусайин Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» асарида жавонмардлик, унинг қоида ва хусусиятлари асослаб берилган. Айниқса, футувват асослари ва тасаввуф ғоялари ўртасидаги ўхшашлик кенг талқин этилган. Ҳусайин Воиз Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этган.

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ ЁХУД ЖАВОНМАРДЛИК ТАРИҚАТИ

Иккинчи фасл: Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида.

Улар уч тоифа бўладилар: биринчи тоифа маддоҳлар, ғазалхонлар ва саққоллар. Иккинчи тоифа хосагўйлар ва бисотандозлар. Учинчи тоифа - қисса сўйлагувчилар ва афсона айтувчилар (яъни, бахшилар). Буларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида қисмларда тўхтаб ўтамиз.

Биринчи қисм. Маддоҳлар ва ғазалхонлар зикрида

Шуни билгилки, футувват аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди... Маदдоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирлар ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, тўрт хил деб айтгил: Биринчидан ўзлари бадеҳатан ижод қилувчилар, улар ўзлари шеър айтиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикоят ривоятларни назмга тушуриб, баён қилаверадилар. Иккинчи хили бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ёки бадеҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилардир. Бу тоифани ровийлар деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидандирлар. Учинчи хили маддоҳлик баробарида бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиб, халққа файз етказувчилардир. Масалан, саққолар (сув тарқатувчилар) шундай кишилар бўлиб, уларнинг ишидан одамлар хурсанддирлар. Тўртинчи тоифа ҳар ердан ҳар хил байтларни ёд олган кишилар бўлиб, улар эшикма-эшик юрадилар, қасида айтиб нон йиғадилар ва маддоҳликни гадойлик, деб тушунадилар. Буларни агарчи қиёфаларига қараб маддоҳ десаларда, аслида ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар.

Агар маддоҳлик одоби нечта бўлади, деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, доимо тақво ва таҳоратда бўлсин... Учинчидан, ғаразли ниятда ва қасд олиш учун маддоҳлик қилмасин. Тўртинчидан, бойликка берилган бўлмасин. Бешинчидан, мадҳда ошириб муболаға қилиш билан шуғулланмасин.

Агар маддоҳнинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, айтгилки, маддоҳнинг йигирма сифати бўлади. Булар: сидҳ, сабр, шукр, зудҳ (парҳез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), муруқаба, худо ёдида тафаккурга берилиш (тавозуъ, таслим, иҳлос, карам, нисор, мужоҳада (жиду жаҳд қилмоқ), тафаккур, таваккул кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Агар маддоҳ ҳазар қиладиган сифатлар нечта, деб сўрасалар, ўттизта деб айтгил. Булар: гафлат, ғурур, айбжўйлик, риё, майхўрлик, қаро кўнгиллилик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ғрамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масҳара-мазах қилиш, ноўрин таъна, ёлғон гапириш, ёлғон қасам ичиш, биродарларни гийбат қилиш, тухмат қилиш, гап ташиш, ғаммозлик, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка ҳирс қўйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш ва кўп ейиш.

Агар маддоҳлар бир-бирлари билан муносабатда қайси қондаларга риоя қилишлари керак, деб сўрасалар қуйидаги олтита қондага деб айтгил: аввал шуки, бир-бирлари билан дўст бўлсинлар... Учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар. Тўртинчидан, заиф-ожизаларни қаторларидан суруб чиқармасинлар. Бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматини сақлашда қилча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда мухтарам ва азиз бўлсинлар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади, деб сўрасалар, уч хил деб айтгил. Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таърифу тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғарраҳон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мураассаъхон (сўз устаси), деб айтадилар. Ва буларнинг камол фазли, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир.

Агар маддоҳларга хос аломатлар нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгил: маддоҳларнинг ўзига хос аломати тўн ва хирка кийишда эмас. Улар ҳар қандай тўнни кийиб юришлари мумкин. Аммо уларнинг бошқалардан ажралиб турувчи ташқи аломатлари бор. Бу - найза, тавқ (халқа, белбоғ) суфра (дастурхон), чироқ ва болта (курол) олиб юришларидир... Найза - ўзини ҳимоя қилиш белгиси, тавқ - маддоҳнинг қайси мартабада эканлигини кўрсатувчи белги, дастурхон - сахийлик ва қўли очиклик аломати, чироқ -

кўнгил равшанлиги, яъни футувват эрлари муҳаббатини кўнгил ичида ёник сақлаш, ўзини ёндириб бўлса ҳам, ўзгаларни иситиш, ўзгалар дилига ёруғлик, сафо бағишлаш аломати...

Учинчи қисм. Қиссаҳонлар ва афсона айтувчилар ҳақида

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг заҳмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар маърақада курси (сандали) қўйишнинг маъноси нима, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бунинг маъноси шуки, кимнингким истеъдоди хунари бўлса, у қолган одамлардан баландроқ ўтиришга лойиқ, чунки бошқалар унинг дийдоридан баҳраманд бўлишлари керак. Агар сандалини ким учун қўядилар, деб сўрасалар, санъаткор, хунарманд кишилар учун деб айт. Зеро подшолар ҳам паҳлавонликда, сўз хунарида ном қозонганларни сийлаб, уларни курсига ўтказадилар. Бас, сўз майдонининг паҳлавони бўлган кишиларни курсига ўтқазиб, қадрласа арзийди. Агар курсянинг нечта рукни бор, деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: иккита остки ва иккита устки руклар. Иккита устки рукн нимага ишора, деб сўрасалар, айтгил: бири - билим ва иккинчиси - ақлу фаросат, зеҳну заковатга ишора. Яъни сандалида ўтирган одам билими ва заковати билан ҳар бир маърақада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин. Сандалининг остки икки рукни нимага ишора, деб сўрасалар, бири - сабрга, иккинчиси - саботга ишора деб айтгил. Яъни, сандалига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустаҳкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрнидан туриб, енгилтаклик қилмаслиги керак.

Агар қиссаҳонлик неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айтгил: биринчиси ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси - шеърхонлик. Ҳикоят айтишнинг эса саккизта қондаси бор. Аввал шуки, қиссаҳонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълиминия олган, устоз ҳузурида ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чапдастлик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рағбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меъёрни сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол келмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм-қиссаҳонликда бамисоли таомга солинадиган туздир - агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади, деганлар. Бас, меъёрни сақлаш лозим. Бешинчидан, ёлғон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасин. Олтинчидан, кинояли тушунилмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Етинчидан, тамаъ билан одамлар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссаҳонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зиёд чўзмасин ҳам, ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта, деб сўрасалар, олтига деб айтгил: биринчидан, шеърни оҳонг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушқил (тушинилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчига малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилсин.

Афсона айтувчилар ҳам қиссаҳонларга ўхшаш бўлиб, айтиб ўтилган қондалар уларга ҳам тегишлидир.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ «ТУРКИЙ ГУЛИСТОН ЁХУД АХЛОҚ» АСАРИДА НОТИҚЛИК

Саволлар

1. Абдулла Авлониининг қандай асарларини биласиз?
2. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» қандай асар ва у неча бобдан иборат?
3. Асарда одамлар хулқи, хатти-ҳаракати нуқтаи назаридан неча гуруҳга бўлинади?
4. Муаллиф тарбиянинг қандай турлари ҳақида фикр юритади?
5. Бола тарбиясида нималар муҳим эканлигини таъкидлайди?
6. «Ҳифзи лисон» деб нимага айтилади?
7. Абдулла Авлониий миллий тилни сақлаш масаласида нима дейди?
8. Ахлоқ нима ва унинг қандай кўринишлари бор?
9. Хулқ нима ва унинг қандай кўринишлари бор?
10. Диёнат деганда нимани тушунасиз?

Топпириқлар

1. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асарини синчиклаб ўқинг.
2. Асар юзасидан баҳс-мунозара ўтказиш учун саволлар тузинг.
3. Асардан керакли ва муҳим ўринларни дафтарингизга ёзиб олинг.
4. Киши табиати билан боғлиқ бўлган сўзларни изоҳи билан ёзинг.
5. Виждон, ҳаё, диёнат, қаноат, сабр, илм, адолат тўғрисида қисқа ёзиб олинг.
6. Ёмон хулқлар: ғзаб, жаҳолат, адоват, намимат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, тама тўғрисида қисқача дафтарингизга ёзиб кўйинг.
7. Яхши ва ёмон хулқларни ифодаловчи сўзларни ўзбек тилининг изоҳли луғати ёрдамида кўчириб ёзинг.
8. Ватан туйғуси китобини ўқинг ва баҳсга тайёргарлик кўринг.

Абдулла Авлонийнинг педагогикага оид асарлари ичида унинг 1913-йилда ёзган ва 1917 йилда иккинчи бор нашр қилинган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ асари» XX аср бошларидаги педагогик фикрлар тараққиётини ўрганиш соҳасида катта аҳамиятга моликдир. Бу асар мазмун томонидан муаллифнинг бошқа ижтимоий ва педагогик асарлари билан узвий боғлиқдир.

XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим - тарбия ишларида уни тадбиқ этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади.

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоби катта - кичик 64 бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб таълим - тарбия масаласига бағишланади ҳамда бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ёзувчи бу асарини яратишда халқ педагогикасидан кенг фойдаланади.

Абдулла Авлоний «Тарбия» сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади: 1. «Тарбиянинг замони», 2. «Бадан тарбияси», 3. «Фикр тарбияси», 4. «Ахлоқ тарбияси». Болани тарбиялашда бу тўрт масала ғоят муҳим аҳамият касб қилишини таъкидлайди.

Бола тарбиясида муаллиф бола яшаб турган шароит, муҳит, кишиларнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва бу соҳа оила, мактаб шароитини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмайди. Тарбия боланинг ахлоқига, хулқ-атвориغا кучли таъсир этишни эътироф қилади ва ота-оналарни ўз болаларини тарбия қилишга чақиради. Таълим билан тарбия бир-бири билан боғлиқ бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди.

Абдулла Авлоний тил масаласига катта эътибор беради, тилни халқ билан боғлаб талқин қилади: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур». У ўз асарида ҳар бир кишининг ўз она тилини мукамал билиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлатиши, миллий-адабий тилнинг тараққий учун жонкуярлик қилиши зарурлигини қайд қилади. «Ҳифзи лисон» деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини сақламакни айтилуру».

«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»нинг биринчи саҳифасидан то сўнгги саҳифасигача Авлонийнинг инсонпарварлик ғоялари

ифодаланган. У ҳамма нарсадан аввал халқ манфаатини кўзлашни, халққа хизмат қилишни биринчи ўринга қўяди.

Абдулла Авлоний инсоннинг энг ёмон хулқларидан ғийбат ва адоватнинг бир-бирига яқинлигини ва ғийбатнинг оқибати адоват билан тугагини кўрсатиб ўтади. У дейди: «Ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб ғийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар,газаб қони ҳаракатта кирар, ғийбатчидан ўч олмақ фурсатини пойлар...Шу тариқа ғийбатдан туғилган адоват чўзилмоққа онд бўлиб, душманлик зўрайиб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурган миллий ишлардан маҳрум бўлмақлари ила баробар аҳолининг орасидан иттифокнинг йўқолувиға сабаб бўлурлар».¹

Ахлоқ

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг яхши фикрлар, ўйла,
Йўқса гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўқса бекорлиғинг эрур яхши.²

Фикр тарбияси

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишиға сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамиға сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир - биридан оймлмайдурган, бирининг вужуди бириға бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида ўтирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб

¹ Қаранг. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т. 1992. 3-9 – бетлар.

² Абдулла Авлоний. Ўша асар. 17-бет.

зийнатланган эски иморат ҳам ўлтуришга ярамайду. Башарти ўлтурса, инсонлар: «Эски уйга янги золдивор», «Кир кўйлакка жун жияю», «Мис қозонга лой туюқ» деб ҳажв, кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.¹

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузук бир беадаб жоҳил бўлур²

Иффат

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузук ишлардан сақламоқни айтилу. Бошимизга келадурган кулфат ва захматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортиқ сўйлаганимиздан келур.

Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.

Ҳифзи Лисон

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётини сақламагини айтилу. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойина ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур. Ҳайҳот! Биз туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун кундан - кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдирмақдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зиғир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.³

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 15-бет.

² Абдулла Авлоний. Ўша асар. 17-бет.

³ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 32-бет.

«Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдук. Яхши кўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир», демишлар. Боболаримизга етушғон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. «Йўқолса йўқолсун ўзи бошимга тор эди», - деб Ёвропо қалпоғини киюб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдур. Пайғамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
Туғилдигим кундан айладинг улфат,
Ўлгунча айилма, эй жоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллим шоним.
Миллатинг руҳини кўтаргучисан
Энг муқаддас карамли султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдир. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурган тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўзидан билурлар. «Қуруқ сўз қулоқга ёқмас», - демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурган бўлмаса, асалларилари орасида гунғуллаб юрган қовоқлари каби қуруқ гунғулламоқ фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиқ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келаду. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», - демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси билуб, охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

Ўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшитканлар қулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун.,
Миси чиқғай сўзинг кўп бўлса бир кун.

Кўпайган сўзни бўлгай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

Ғийбат

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан қишу ёз.
Қулоққа пахта тик, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.¹

Адоват

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зудлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.²

Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
2. А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев. Ватан туйғуси Т.: 1996.

¹ Абдулла Авлоний. Ўша асар. 51-бет.

² Абдулла Авлоний. Ўша асар. 15-бет.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
«Нутқ маданияти ва нотиклик санъати» фанининг мақсад ва вазифалари.....	5
Нутқ маданияти ва адабий меъёр.....	13
Адабий тил ва нутқ маданияти.....	19
Нутқнинг коммуникатив сифатлари.....	23
Тил ва нутқ. Нутқ одоби.	33
Нутқ маданияти ва услубшунослик.....	38
Нутқ ва терминология	43
Нотиклик санъати тарихидан	50
Нотикликнинг турлари, кўринишлари.....	61
Адабиётлар.....	65
Ўғарб маданияти тарихида нотиклик санъати.....	66
Шарқ маданияти тарихида нотиклик санъати.....	72
Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби	89
Кайковуснинг «Қобуснома» асарида сухандонлик хусусида.....	99
Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиклик санъати.....	106
Ҳусайин Воиз Кошифий нотиклик санъати ҳақида.....	116
Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида нотиклик.....	121

Р.Расулов, Б.Суёнов, Қ.Мўйдинов

**НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК
САНЪАТИ**

(Ўқув кўлланма)

Босишга рухсат этилди 10.09.2010 йил. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 8,5. Нашр босма табағи 8,0. Тираж 100.

«Fan va texnologiya Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.

